

Αλέξης Κόκκος: Ένα αφηγηματικό πορτρέτο

Επιμέλεια: Γιώργος Κουλαουζίδης

Εισαγωγή

Δεν πιστεύω στις συμπτώσεις. Όχι πια. Έχει περάσει καιρός από τότε που απέδιδα την προσωπική και επαγγελματική πορεία ενός ανθρώπου στην τύχη ή στις περιστάσεις. Ίσως να επηρεάστηκα από προσωπικά βιώματα. Ίσως όμως να φταίει και το γεγονός ότι ασχολούμενος ερευνητικά τα τελευταία χρόνια με έναν συγκεκριμένο τύπο τεκμηρίων ζωής, την εκπαιδευτική βιογραφία, συνειδητοποίησα ότι υπάρχει μια σημαντική αμφίδρομη σχέση, μια διπλή συνεπαγωγή, μεταξύ του γενικότερου πλαισίου μέσα στο οποίο αναπτυσσόμαστε και των ατομικών μας επιλογών. Με αυτή τη διαπίστωση βέβαια δεν ανακάλυψα τον τροχό, απλά επιβεβαίωσα τη χρησιμότητά του!

Πριν από επτά περίπου χρόνια γνώρισα τον Καθηγητή Αλέξη Κόκκο. Λίγο μια προκήρυξη που αφορούσε θέσεις καθηγητών-συμβούλων στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, λίγο μια αποκοτιά δική μου να ανταποκριθώ σε αυτήν, λίγο η εμμονή του Αλέξη να δίνει ευκαιρίες, συναντηθήκαμε σε ένα «στοχαστικό» γραφείο του ΕΑΠ στο Κολωνάκι, τον Σεπτέμβρη του 2001. Έκτοτε, για επτά χρόνια, και ελπίζω για πολλά ακόμη, συνεργάστηκα μαζί του και συμμετείχα σχεδόν σε κάθε ιδέα και προσπάθειά του να αναπτύξει το πεδίο της εκπαίδευσης ενηλίκων στη χώρα μας. Αυτά τα χρόνια σε διάφορες στιγμές χαλάρωσης από τους εντατικούς ρυθμούς, που είναι γνωστό ότι απαιτεί από τον εαυτό του και τους συνεργάτες του, είχαμε διάφορες συζητήσεις για την εκπαίδευση ενηλίκων αλλά και για διάφορες άλλες πτυχές της ζωής του, που ίσως να ήταν γνωστές στον προσωπικό του κύκλο, αλλά για μένα ήταν κρυφές

και συνάμα αποκαλυπτικές. Είμαι και εγώ από τη φύση μου περιέργος και προσπαθούσα να μάθω. Μου αρέσει να ανακαλύπτω το γιατί. «Γιατί εκείνο, γιατί εκεί, ποιος, πώς, πότε...» και έτσι του απεύθυνα ένα σωρό τέτοια ερωτήματα. Το ενδιαφέρον στην περίπτωση μας ήταν ότι έπαιρνα απαντήσεις. Και κάθε φορά ήμουν ενθουσιασμένος και αισθανόμουν ότι έπρεπε και εγώ με τη σειρά μου να πω. Έτσι είμαι άλλωστε: μου αρέσουν οι ιστορίες, να ακούω και να λέω.

Όταν λοιπόν μου προτάθηκε να γράψω μια προσωπογραφία για τον Αλέξη, σκέφτηκα ότι δεν θα έπρεπε απλά να γράψω ένα κείμενο για τις σπουδές του, τις εργασίες του και όλα αυτά που συνήθως παρουσιάζουμε σε ανάλογες περιπτώσεις. Ήθελα ένα ζωντανό κείμενο, ένα κείμενο δράσης. Ήθελα να αναδυθούν όλα εκείνα που κατά καιρούς άκουγα και να γίνουν οι αναγνώστες μας κοινωνοί τους. Ήθελα ένα κείμενο που να δίνει, με τους περιορισμούς που υπάρχουν στη γραπτή απόδοση μιας προφορικής μαρτυρίας, τα χρώματα που έβλεπα εγώ στις τόσες ιστορίες που είχα στο παρελθόν ακούσει. Να μιλήσουμε και για την εκπαίδευση ενηλίκων, αλλά ζωντανά, με παλμό, με πάθος, με όραμα... και έτσι προέκυψε το κείμενο που ακολουθεί.

Τι κείμενο είναι αυτό; Είναι άραγε συνέντευξη, συζήτηση, προσωπογραφία ή μήπως κάτι άλλο; Δεν μπορώ να απαντήσω με απόλυτο τρόπο. Εγώ το ονόμασα «αφηγηματικό πορτρέτο», αλλά αφού η ερμηνεία ενός κειμένου είναι πάντα υποκειμενική, σκέφτηκα να αφήσω ανοικτό τον υπότιτλο για να τον γράψετε εσείς, οι αναγνώστες μιας συνέντευξης-ιστορίας με πρωταγωνιστή τον Αλέξη Κόκκο.

Γιώργος Κουλαουζίδης

Η ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΣΤΙΣ ΚΟΥΙΝΤΕΣ ΤΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ ΤΗΣ ΛΑΜΠΕΤΗ: Η ΕΠΑΦΗ ΜΕ ΤΗΝ ΤΕΧΝΗ

Γιώργος Κουλαουζίδης (Γ.Κ.): Λοιπόν ξεκινάμε! Για να δούμε τα πρώτα χρόνια σου. Ποιες είναι άραγε οι πρώτες αναμνήσεις σου από το σχολείο, την οικογένεια, τις παρέες και όλα αυτά που ονομάζουμε παιδικά χρόνια;

Αλέξης Κόκκος (Α.Κ.): Θεωρώ ότι μια πρώτη περίοδος στη ζωή μου είναι μέχρι λίγο μετά τη μέση της εφηβείας. Και γιατί αυτό; Γιατί η δικτατορία με βρήκε δεκαεξήμισι χρονών και αυτό το γεγονός έπαιξε καταλυτικό ρόλο στη ζωή μου. Μέχρι τότε λοιπόν, όπως το σκέφτομαι τώρα, οι οικογενειακές κατα-

βολές με οδηγούσαν να υιοθετήσω τρεις βασικές παραδοχές ζωής. Τρεις μεγάλες αξίες. Η μία παραδοχή ήταν ότι γενικά η καλλιέργεια του εαυτού μέσω εξωσχολικού διαβάσματος είναι κάτι σημαντικό. Η δεύτερη ήταν ότι αυτή η αναζήτηση και η καλλιέργεια γίνεται με πολύ ανοικτούς ορίζοντες. Δηλαδή, το οικογενειακό κλίμα ήταν ανοικτό ως προς την υιοθέτηση ριζοσπαστικών και θα' λεγα ίσως πρωτόγνωρων για τα ελληνικά δεδομένα ιδεών. Η τρίτη ήταν ότι μέσα από αυτό το πλαίσιο η ενασχόληση με την τέχνη είχε έναν ιδιαίτερα βαρύνοντα ρόλο. Δηλαδή, το άνοιγμα των οριζόντων δεν γινόταν τόσο με το διάβασμα το επιστημονικό, αλλά εν πολλοίς με την ενασχόληση με την τέχνη.

Γ.Κ.: Υπήρχαν δηλαδή καλλιτεχνικές τάσεις στην οικογένεια;
Α.Κ.: Ας πάρουμε πρώτα την πλευρά του πατέρα μου. Είναι εγγονός του ποιητή και θεατρικού συγγραφέα Δημήτρη Κόκκου¹, ο οποίος στην εποχή του ήταν ιδιαίτερα αγαπητός και δημοφιλής και είναι αυτός που με τον Κορομηλά έφτιαξαν τα κωμειδύλλια. Και το σημαντικό είναι ότι για πρώτη φορά στο νεοελληνικό θέατρο χρησιμοποιήθηκε η δημοτική γλώσσα. Γιατί μέχρι τότε ήταν σε αρχαϊζουσα γλώσσα τα θεατρικά κείμενα. Πέθανε πολύ πρόωρα ο Δημήτρης Κόκκος. Ο πατέρας μου, λοιπόν, ο οποίος εισέπραττε από το οικογενειακό περιβάλλον τον απόηχο για την σημαντική προσωπικότητα του παππού του, θέλησε και ο ίδιος να γίνει θεατρικός συγγραφέας. Το προσπάθησε μάλιστα με συνεργάτες αξιόλογους ανθρώπους, όπως ο Αλέξης Δαμιανός. Δεν τα κατάφερε όμως και εγκατέλειψε την προσπάθεια να ασχοληθεί με το θεατρικό γράψιμο και τελικά σταδιοδρόμησε ως ιδιωτικός υπάλληλος. Όμως διατήρησε αμείωτο το ενδιαφέρον του για τα γράμματα και ιδιαίτερα για την τέχνη και έτσι μου εμφύσησε την αγάπη για το θέατρο, την ποίηση και την καλή μουσική. Δηλαδή, θυμάμαι ότι η βιβλιοθήκη που διατηρούσε στο σπίτι και μάλιστα φρόντιζε να την κρατάει «ζωντανή», να την ενημερώνει, θεωρούνταν κάτι πολύ σημαντικό, που κάποτε και εγώ θα έπρεπε να ασχοληθώ μαζί του. Αυτό πέρασε σιγά-σιγά μέσα στις φλέβες μου. Επίσης με είχε πάρει και είχαμε δει μαζί Σαίξπηρ, είχα δει την Παξινού, τον Μινωτή να παίζουν Σαίξπηρ όταν ήμουν 14 ή 15. Αυτά τα έργα τα θυμάμαι ακόμα. Επίσης, ο ίδιος ήταν καλός ακροατής της κλασικής μουσικής και σιγά-σιγά μου το εμφύσησε, αν και αυτό το ενσωμάτωσα βαθιά στη ζωή μου όταν έγινα πια τριάντα χρόνων. Στην αρχή αντιστεκόμουν, ως ροκ νέος, αλλά φαίνεται ότι αυτό είχε μείνει μέσα μου και στα τριάντα μου βρέθηκα να αγαπώ –και μέχρι σήμερα πολύ– την κλασική μουσική, αλλά και την καλή ελληνική μουσική. Τραγουδούσαμε μαζί Χατζηδάκι, Θεοδωράκη, όλα αυτά, Ξαρχάκο, πρώτη... δεύτερη φωνή.

Τώρα, από την πλευρά της μητέρας. Η μητέρα μου, όταν ήταν νέα και πριν γνωρίσει τον πατέρα μου, συμμετείχε στον λεγόμενο «κύκλο των εκδόσεων Ίκαρου», όπου σύχναζαν κι έπιναν καφέ και συζητούσαν στην περίοδο της Κατοχής και λίγο μετά, ο Χατζηδάκις, ο Ελύτης, ο Καραγάτσης, ο Τσαρούχης, ο Γκάτσος, ο Πλωρίτης και πολλοί άλλοι. Μ' αυτούς ήταν φίλη και μάλιστα μέσω Πλωρίτη γνώρισε την Έλλη Λαμπέτη, που τελικά έγινε νονά μου. Αργότερα, όταν παντρεύτηκε τον πατέρα μου, έχασε αυτές τις επαφές. Όμως, οι μνήμες της οι νωπές, όχι μόνο από τις συζητήσεις αλλά και από τις ιδιωτικές στιγμές αυτών των ανθρώπων, από το πώς αντιμετώπιζαν τη ζωή, τον πόλεμο, την Κατοχή, την τέχνη κ.λπ., οπωσδήποτε

ήταν σημαντικά ερεθίσματα που δεχόμουν. Και βέβαια, και μέσα από τη σχέση με τη νονά μου. Θυμάμαι πόσες φορές η μητέρα μου πήγαινε να πει τσάι με τη Λαμπέτη και εγώ μέσα από τα παρασκήνια, τις κουίντες, παρακολουθούσα όταν ήμουν 6-7 ετών, πολλές παραστάσεις που έπαιζε η Λαμπέτη με τον Χορν, το «Νυφικό κρεβάτι», το «Βροχοποιό», την «Κυρία με τις καμέλιες»... Ας πούμε το «Νυφικό κρεβάτι» το θυμάμαι σαν και τώρα γιατί το 'χω δει πάνω από πέντε φορές. Δεν είχαν τι να με κάνουν, μ' αφήνανε στα παρασκήνια και εγώ έβλεπα την παράσταση από το πλάι.

ΠΛΗΞΗ ΣΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ, «ΑΡΙΣΤΕΡΟΣ» ΑΕΡΑΣ ΣΤΟ ΣΠΙΤΙ...

Γ.Κ.: Στο σχολείο τι γίνονταν; Τι θυμάσαι από τα σχολικά σου χρόνια;

Α.Κ.: Κοίταξε, ήμουν ένα παιδί που έδειχνε μία μεγάλη αγάπη, ένα ταλέντο για τα θεατρικά πράγματα. Πάντα έπαιζα στις σχολικές παραστάσεις. Μάλιστα, όταν ήμουν στο Δημοτικό, η καθηγήτρια του Γυμνασίου, που ανέβαζε έργα με το Γυμνάσιο, μου έκανε «μετάκληση». Δηλαδή πήρε ένα παιδί από την ΣΤ' Δημοτικού και έπαιξα με ανθρώπους της ΣΤ' Γυμνασίου. Μου 'βγαινε αυτή η καλή σχέση με το θέατρο.

Γ.Κ.: Το περιβάλλον όμως το εκπαιδευτικό του σχολείου; Δεν σου έχει αφήσει κάτι;

Α.Κ.: Τώρα που το σκέφτομαι, λίγες καλές αναμνήσεις έχω, που είχαν να κάνουν κυρίως με την ελευθερία κάποιας καλλιτεχνικής έκφρασης. Δηλαδή, το σχολείο μας είχε δυο-τρεις καλές πρωτοβουλίες. Η πιο καλή, που με επηρέασε και με βοήθησε πολύ να εκφραστώ, ήταν η εξής: κάθε Τετάρτη, σταθερά, όλο το χρόνο, κάθε τάξη παρουσίαζε εναλλάξ στις άλλες κάτι. Για μια ώρα. Μπορούσε να 'ταν ένα, ας το πούμε, «επιστημονικό», εντός εισαγωγικών, θέμα. Παρουσίαζαν κάποιοι, για παράδειγμα, τους μεγάλους εφευρέτες. Μπορούσε όμως να είναι και ένα καλλιτεχνικό θέμα ή ακόμα και θεατρικό πρόγραμμα. Εγώ λοιπόν είχα πρωτοστατήσει και είχα παρασύρει, θα έλεγα, όλη την τάξη και παίζαμε τους «Πέρσες» του Αισχύλου, στιγμιότυπα βέβαια, αλλά και με ανάλυση. Έπαιξα τον αγγελιοφόρο. Μια άλλη φορά μιλήσαμε για το νεοελληνικό θέατρο, όπου έπαιξα το μονόπρακτο του Καμπανέλλη «Αυτός και το παντελόνι του» και μια άλλη Τετάρτη μιλήσαμε για τον Τσέχωφ και έπαιξα το μονόπρακτο «Οι βλαβερές συνέπειες του καπνού». Ήμουν και στο περιοδικό του σχολείου, δηλαδή, κάπως έτσι εκφραζόταν νομίζω η δημιουργική μου προδιάθεση...

Γ.Κ.: Όλα αυτά δηλαδή που «κληρονόμησες» από το οικογενειακό σου περιβάλλον;

Α.Κ.: Ναι... Και πέρα από το στενό οικογενειακό περιβάλλον,

1 (Σ.τ.Ε.) Κόκκος, Δημήτριος (Ανδρίτσαινα, 1856-Αθήνα, 1891). Ποιητής και θεατρικός συγγραφέας, κωμειδολογός του τέλους του 19ου αι. Διπλωμάτης (από το 1887) στο προξενείο της Τεργέστης (είχε σπουδάσει νομικά), έγινε πασίγνωστος με τα κωμειδύλλιά του –ηθογραφικές κωμωδίες με τραγούδια– που από το 1888 πολλές φορές ανέβηκαν στη σκηνή. Δεν ήξερε μουσική, είχε όμως «μουσικό αυτί», όντας, κατά τον Ν. Συναδινό, «κάτοχος μουσικού ταλέντου ουκί ευκαταφρονήτου» (*Ιστορία της Νεοελληνικής Μουσικής*, σ. 316) και με ευκολία έβρισκε τις κατάλληλες μελωδίες για τους στίχους των κωμειδυλλίων του, μελωδίες που ενθουσίαζαν το κοινό. Ο Λάσκαρης πάλι, αποδίδει την επιτυχία του Κόκκου στη χρησιμοποίηση «ξένης μουσικής», δηλαδή ευρωπαϊκής, που το κοινό την προτιμούσε από τους «αμανέδες». Ο Δ. Κόκκος πράγματι απέκτησε μεγάλη φήμη και δημοτικότητα, όμως ένα από αυτά τα έργα, «Η Λύρα του Γερο-Νικόλα», στάθηκε αιτία του θανάτου του. Το βράδυ της 7ης Σεπτεμβρίου 1891 δολοφονήθηκε έξω από το Υπουργείο Οικονομικών από παράφρονα λοχία που είχε νομίσει πως το έργο διέσυρε τον παππού του (τον οποίο αποκαλούσαν περιπαικτικά «Γερο-Νικόλα»...). Μια τρυφερή μελωδία του έργου, το «Νάνι – νάνι» συνόδεψε τον αδικοσκοτωμένο ποιητή στην τελευταία του κατοικία. Άλλα γνωστά κωμειδύλλιά του: «Ο Μπαρμπα-Λινάρδος ή Το τέλος της Μαρούλας» (1890), «Η νύφη του χωριού», «Ο καπετάν Γιακουμής» (1892) κ.λπ. – παιγμένα συνήθως απ' το θίασο του Παντόπουλου, αν και ο Χρηστομάνος ανέβασε στη «Νέα Σκηνή» τη «Φόλα» και το «Γυαλένιο μάτι» (1904). Συνέθεσε επίσης το δημοφιλές εμβατήριο «Ο γερο-ναύτης».

σίγουρα θεωρώ ότι έχω επηρεαστεί και από τον ευρύτερο οικογενειακό περίγυρο, γιατί μέσα εκεί υπήρχαν άνθρωποι με έντονες προσωπικότητες και δημόσια παρουσία. Ήταν η Διδώ η Σωτηρίου, για παράδειγμα, θεία μου, με την οποία είχαμε θυελλώδεις συζητήσεις περί Θεού, περί αξιών ζωής κ.λπ. Και βέβαια ήταν και η Άλκη Ζέη, η οποία είναι αδερφή της μητέρας μου, που είχε παντρευτεί τον σκηνοθέτη Γιώργο Σεβαστίκογλου. Οι δυο τους, μέχρι που έγινα 14 χρονών, το 1964, ήταν εξόριστοι στη Σοβιετική Ένωση, αλλά βέβαια οι ιδέες τους και η επί της ουσίας παρουσία τους ήταν έντονη το σπίτι... Οι αναμνήσεις, η αλληλογραφία... Αυτό δείχνει γιατί, κατά κάποιο τρόπο, υιοθετούσα και μια τέταρτη παραδοχή, θα έλεγα. Ότι το κοινωνικό και πολιτικό σύστημα μέσα στο οποίο ζούσαμε τότε στην Ελλάδα ήταν άδικο, πολύ συντηρητικό και καταπιεστικό και έπρεπε να αλλάξει. Δηλαδή –και όχι μόνο από τη Διδώ και την Άλκη και το Γιώργο, αλλά και από τους δυο μου γονείς– η τοποθέτηση της οικογένειας ήταν με αριστερό προσανατολισμό. Όμως αυτός ο προσανατολισμός –και εδώ πρόκειται για μια πέμπτη βασική παραδοχή στη ζωή μου– δεν είχε χαρακτήρα δογματικό, κομμουνιστικού τύπου, ας πούμε. Δεν είναι τυχαίο ότι οι γονείς μου ήταν πάντα με την ΕΔΑ και την αριστερά της Ένωσης Κέντρου, αλλά δεν είχαν ενταχθεί στο ΚΚ. Αλλά και η Άλκη και ο Γιώργος, που εντάχθηκαν και αγωνίστηκαν στο βουνό και εξορίστηκαν, πολύ σύντομα εναντιώθηκαν στην ηγεσία του Κ.Κ. και ήταν από τους πρώτους που μετέπειτα εντάχθηκαν στο ΚΚΕ Εσωτερικού. Μέσα από όλα αυτά καταλάβαινα ότι είναι καλό να είσαι αριστερός, αλλά με κανέναν τρόπο δεν πρέπει να αποδέχεσαι ως αδιαμφισβήτητες τις δοξασίες ή αξίες εκπέμπει το όποιο κόμμα. Αυτό, μαζί με τις τραγικές εμπειρίες της εισβολής στην Τσεχοσλοβακία που συνέβη εκείνη την εποχή, με είχαν κάνει ενάντιο σε οποιαδήποτε αποδοχή στα τυφλά κάποιου δόγματος, ακόμα κι αν προέρχεται από την αριστερά...

Γ.Κ.: Νομίζω ότι έχει ενδιαφέρον να δούμε και τι συνέβαινε μέσα στο ίδιο το εκπαιδευτικό σύστημα. Πώς βίωνες δηλαδή τη μαθητική σου ιδιότητα μέχρι την εποχή που μπαίνεις στο Πανεπιστήμιο;

Α.Κ.: Κοίτα, ως έφηβος δεν μπορούσα ακόμα να καταλάβω τα κακά του εκπαιδευτικού συστήματος, απλώς ένιωθα συνήθως μια μεγάλη πλήξη στο σχολείο, είχα έναν εκνευρισμό μέσα μου και μια ενόχληση θα έλεγα, γιατί δεν μου άρεσε το μπλα-μπλα αρκετών καθηγητών. Δηλαδή έβγαιναν και γέμιζαν έναν πίνακα σημειώσεις, στη Φυσική, στα Μαθηματικά κ.λπ. και δεν ήταν δυνατόν να διακόψεις, όχι ότι απαγορευόταν, αλλά ξέρεις, αν το 'κανες σου έδιναν μια γρήγορη απάντηση και μετά ντρεπόσουν να ξαναδιακόψεις. Και αν δεν είχες τη δυνατότητα να το κατανοήσεις, ήσουν χαμένος. Έτσι λοιπόν στις θετικές επιστήμες δεν τα πήγαινα καλά. Όμως οι ανθρωπιστικές πτυχές του προγράμματος με προσέλκυαν και ένας-δυο καθηγητές, για να μην τα μηδενίσουμε όλα, ήταν ενδιαφέροντες και μας δώσανε αρκετά εφόδια για την ποίηση, για την ανάλυση των λογοτεχνικών κειμένων... Είχαμε έναν δύο φιλόλογους καλούς, αλλά, απ' την άλλη, το μάθημα της ιστορίας ήταν βαθυτάτα πληκτικό. Έπρεπε να παρακολουθούμε σιωπηλοί, με σταυρωμένα τα χέρια επί 40 λεπτά την εισήγηση, την παράδοση, χωρίς καμία

ερώτηση, χωρίς καμία ομαδική δουλειά ή κάποιο διάλογο. Έτσι λοιπόν για μένα το σχολείο σε γενικές γραμμές ήταν μια βαρετή και καταπιεστική καθημερινότητα, εκτός από τις εξαιρέσεις που σου περιέγραψα και βέβαια τη γυμναστική, που την περιμέναμε πως και πως για να ξεδωσούμε.

Γ.Κ.: Έρχεται όμως η στιγμή που πρέπει να επιλέξεις τι θα κάνεις μετά το σχολείο...

Α.Κ.: Εδώ, λοιπόν, ναι, έχουμε μία κρίσιμη στιγμή. Δηλαδή όταν ήμουν στα 16-17, απ' τη μια έρχεται η δικτατορία... αλλά ταυτόχρονα είναι η εποχή που πρέπει να διαλέξω τι θα σπουδάσω στο μέλλον. Όμως εκείνη την εποχή δεν υπήρχαν στην Ελλάδα σπουδές όπου θα μπορούσα να διοχετεύσω τις ανησυχίες μου. Ή, αν θες, το φοβόταν και η οικογένειά μου, ίσως και εγώ. Δηλαδή δεν μπορούσα να σκεφτώ ότι θα πάω να γίνω ηθοποιός σε κάποια δραματική σχολή. Εξάλλου βλέποντας και τη λογοκρισία της χούντας και ποια έργα επιτρεπόταν να βλέπουμε, τρώμαζα με ένα τέτοιο μέλλον. Έλεγα δηλαδή «εγώ τι θα κάνω; Θα πάω να παίξω Μπρεχτ; Απαγορεύεται. Θα πάω να παίξω ένα προοδευτικό έργο; Θα το σταματήσουν. Θα αναγκάζομαι να παίξω επιθεωρήσεις και μπουλβάρ». Και αυτό με απομάκρυνε, παρότι ο αγαπημένος μου φιλόλογος, ο οποίος δίδασκε και στη σχολή του Κουν, μου 'λεγε «μην τολμήσεις να μην ασχοληθείς με το θέατρο, είσαι φτιαγμένος για το θέατρο». Αλλά το φοβόμουν. Και έτσι έκανα την κλασική επιλογή, κατά προτροπή και του πατέρα μου, δηλαδή είπα «ας τελειώσω τη Νομική και βλέπουμε...». Δηλαδή ήταν σαφώς συνειδητό και στους γονείς μου και σε εμένα ότι η Νομική είναι κάτι προσωρινό. Δεν επρόκειτο να γίνω δικηγόρος. Το θεωρούσαμε σαν μια γενική παιδεία που ίσως μου εξασφάλιζε και μια κάποια αποκατάσταση, όχι πάντως καριέρα δικηγόρου, γιατί αυτό δεν με ενδιέφερε. Δεν θα ξεχάσω τον πατέρα μου που έλεγε «κι ο Παλαμάς είχε τελειώσει και αυτός τη Νομική, αλλά να, παιδί μου, που έγινε ο Παλαμάς...». Και έτσι μπήκα στη Νομική Αθηνών...

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΑΙ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ: ΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΗΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗΣ

Γ.Κ.: Θα μπορούσε λοιπόν να πει κανείς ότι ήσουν καλός μαθητής;

ΚΟΚΚΟΣ: Ναι, στα ανθρωπιστικά μαθήματα, αρχαία, ιστορία, έκθεση, ήμουν πολύ καλός. Στα άλλα είχα αδυναμίες. Ακόμα και τώρα βλέπω καμιά φορά εφιάλτη ότι δεν τα καταφέρνω στα μαθηματικά. Η έλευση όμως της δικτατορίας ήταν καταλυτική, γιατί μέσα σε αυτό το κλίμα οξύνθηκαν οι τάσεις που προσπάθησα να περιγράψω πριν. Το κοινωνικό και το πολιτικό σύστημα μου φαινόταν πια αφόρητο. Και όχι μόνο στην πολιτική του διάσταση –λογοκρισία, βασανισμοί και τα λοιπά–, αλλά και στην καθημερινότητα και στην καλλιτεχνική έκφραση. Για παράδειγμα, οι τελετές που διοργάνωνε ο Παπαδόπουλος στο Στάδιο...

Γ.Κ.: Αυτές τις αρχαιοπρέπειες...

Α.Κ.: Ναι... Και που υποχρεωνόμασταν να πάμε σαν μαθητές. Οι αρχαιοπρεπείς τελετές... Τα έργα που βλέπαμε να παίζονται στον κινηματογράφο, εκείνα τα απερίγραπτα έργα με τη Στυ-

λιανοπούλου, τον Τζανετάκο, ξέρω 'γω, που κατέπνιγαν τις προσπάθειες που γίνονταν από τον Βούλγαρη, τον Αγγελόπουλο, τον Σφήκα και άλλους σκηνοθέτες, που αντιμετώπιζαν σοβαρότατα προβλήματα λογοκρισίας. Οι δυσκολίες που μαθαίναμε ότι αντιμετώπιζε ο Κουν... Και βέβαια τι ακούγαμε από μουσική; Ο Χατζηδάκις εξαλειφόταν σιγά σιγά από το ραδιόφωνο, ο Θεοδωράκης είχε απαγορευτεί και ακούγαμε πια συνεχώς την Κλειώ Δενάρδου, για παράδειγμα, στο στυλ «Πού να 'ναι ο ίσκιος σου Θεέ»... Αυτά με τραυματιζαν απίστευτα. Και κοντά στην κριτική που έκανα για το κοινωνικοπολιτικό σύστημα, έγινε έντονη και η κριτική μου και για το εκπαιδευτικό σύστημα. Εδώ συντέλεσε η ίδια η εμπειρία της Νομικής. Δεν θα ξεχάσω το εξής περιστατικό. Πάω την πρώτη εβδομάδα των σπουδών, με το τετράδιό μου τέλος πάντων και με το φωτοστέφανο του μόλις επιτυχόντος, να παρακολουθήσω κι εγώ κάποιο μάθημα. Όπου βλέπω 500 φοιτητές μέσα σε μία αίθουσα και έναν καθηγητή, ο οποίος μάλιστα ήταν και υφυπουργός της χούντας –η χούντα είχε τρεις υφυπουργούς καθηγητές μέσα στη Νομική– να μιλάει ακατάπαυστα. Κι όταν, εν πάση περιπτώσει, είπα να κρατήσω κάποιες σημειώσεις, μου λέει ο διπλανός μου «καλά, κουτός είσαι, τι κρατάς σημειώσεις; Όσα λέει είναι γραμμένα σε φυλλάδια που πουλιούνται δίπλα». Και ήταν τόσο καταλυτική αυτή η εμπειρία, που έπαψα να πηγαίνω στη Νομική. Πήγα μόνο 20-25 φορές στα τέσσερα χρόνια και μόνο στα απολύτως υποχρεωτικά μαθήματα, που αν δεν πήγαινες θα σε κόβανε.

Γ.Κ.: Μιλάμε δηλαδή για το ξεκίνημα της επταετίας;
Α.Κ.: Ναι, είναι το '68 που αρχίζω να φοιτώ στη Νομική. Κοντά λοιπόν στην απέχθειά μου για τον τρόπο με τον οποίο γίνονταν η εκπαίδευση στη συγκεκριμένη σχολή, άρχισα να κάνω και αναγωγές και να καταλαβαίνω τα τρωτά του ευρύτερου εκπαιδευτικού συστήματος, άρα και του σχολείου που είχα τελειώσει. Δηλαδή καταλάβαινα πόσο κακή εκπαίδευση τελικά είχαμε υποστεί, ιδιαίτερα από την άποψη της μεθοδολογίας και των σχέσεων διδασκόντων-διδασκομένων...

Γ.Κ.: Το Πανεπιστήμιο όμως δεν είναι μόνο μέσα. Είναι και έξω...
Α.Κ.: Τώρα θα 'ρθουμε σε αυτό... Είχα λοιπόν άφθονο χρόνο, με την έννοια ότι δεν πήγαινα στη Νομική. Και είχα μια καταλυτική επιρροή από το Μάη του '68 που πέφτει και αυτός επάνω σε αυτήν τη χρονική στιγμή. Τον Μάη τον καταλάβαινα με την έννοια της αμφισβήτησης κάθε εξουσίας, κάθε κατεστημένου, είτε αυτό λέγεται ευρύτερο πολιτικό σύστημα είτε αυτό λέγεται απλές καθημερινές σχέσεις ανδρών-γυναικών, διδασκόντων-διδασκομένων και ούτω καθεξής. Βαθύτατα λοιπόν επηρεασμένος από αυτά, αρχίζω να αναζητώ στον άπλετο ελεύθερο χρόνο που είχα άλλα ερεθίσματα. Και αρχίζω

Το τεύχος του περιοδικού «Πρόσωπα» (1972)

συστηματικά το εξωπανεπιστημιακό διάβασμα και βεβαίως το μαρξιστικό διάβασμα, τον Σουίζυ και τους ριζοσπάστες αμερικάνους οικονομολόγους της εποχής. Προσελκύομαι πολύ από τον Γκράμσι και δεν ήταν τυχαίο, γιατί ο Γκράμσι είναι αυτός που είπε ότι εμείς οι αριστεροί πρέπει πρώτα να αλλάξουμε τον τρόπο ζωής μας και την ποιότητα των σχέσεών μας και μετά να αλλάξουμε το πολιτικό σύστημα. Δεν αρκεί να καταλάβουμε απλώς την εξουσία, γιατί τότε θα επαναλάβουμε το καταπιεστικό σύστημα το οποίο γκρεμίσουμε. Αυτό μου άρεσε πάρα πολύ. Αλλά δεν περιορίζομαι μόνο στο μαρξισμό, διάβαζα και ψυχολογία, ό,τι μπορούσα τότε, ό,τι υπήρχε στα βιβλιοπωλεία, Φρομ, Φρόιντ θυμάμαι. Κάπως και τη Σχολή της Φρανκφούρτης, τον Μαρκούζε κυρίως, και μερικά κείμενα του Αντόρνο. Και αρχίζω να ασχολούμαι με την εκπαίδευση. Δηλαδή διαβάζω Νηλ, το «Σχολείο του Σάμερχιλ», Ίλιτς... Και ταυτόχρονα ασχολούμαι πολύ με την τέχνη, ρουφάω ό,τι μπορούσα από τα όντως σημαντικότερα έργα εκείνης της περιόδου, του κινηματογράφου κυρίως. Συγκλονίζομαι από την «Εβδομη σφραγίδα» του Μπέργκμαν, από τα έργα του Αντονιόνι, του Γκοντάρ, του Αλέν Ρενέ, του Κουροσάβα. Συγκλονίζομαι από το «Περιμένοντας τον Γκοντό» που είδα το '68 στο υπόγειο του Κουν, από έργα του Άλμπυ, του Πίντερ, του Μπρεχτ. Σήμερα, μπορώ να καταλάβω ότι στην ουσία προσέγγιζα τότε την τέχνη, χωρίς να το συνειδητοποιώ, με τον τρόπο που υιοθετεί η Σχολή της Φρανκφούρτης, δηλαδή σαν κριτική στην πραγματικότητα αλλά και σαν ερέθισμα για να δούμε εναλλακτικά την πραγματικότητα, να δημιουργήσουμε νέες οπτικές για αυτήν, μια άλλη λογική της τάξης των πραγμάτων. Και ήταν τόσο μεγάλη η ανάγκη μου για αυτά, που πραγματικά ρουφούσα ό,τι ήταν δυνατόν. Ε, όλα αυτά πώς εκφράστηκαν; Απ' τη μια, με μια πρώτη ποιητική συλλογή στα 19 μου χρόνια. Από την άλλη, καταλάβαινα ότι χρειάζομαι συντρόφους σε αυτή την πορεία. Δηλαδή μια ομάδα. Κάτι που νομίζω με χαρακτηρίζει μέχρι σήμερα. Δηλαδή δεν διάλεγα έναν, ας το πούμε, ατομικό, εσώκλειστο τρόπο ζωής. Με ενδιέφερε να μοιράζομαι ιδέες με άλλους. Και έτσι παίρνω την πρωτοβουλία, το '71, να δημιουργηθεί ένας όμιλος συνομηλίκων και να βγάλουμε ένα περιοδικό που το ονομάσαμε «Τα Πρόσωπα» και με αφετηρία αυτό να συνδεθούμε με ενδιαφέροντες πυρήνες σκέψης και δημιουργίας που υπήρχαν τότε στην Αθήνα. Παραδείγματος χάρη, κουβεντιάζαμε με παιδιά που έπαιζαν σε θέατρα ή συμμετείχαν σε πολιτικές ομάδες ή σε άλλες ομάδες προβληματισμού. Και καταφέραμε να φτιάξουμε ένα τεύχος, όπου νομίζω δεν είναι τυχαίο ότι το μισό και παραπάνω ήταν αφιερωμένο στην τέχνη. Έγραφα κι εγώ ένα κείμενο που θεωρώ ότι έχει χαρακτηριστικό τίτλο: «Πέρα απ' την πραγματικότητα στο θέατρο». Εκεί προσπαθούσα να εξηγήσω γιατί ανθεί το θέατρο του παραλόγου,

συστηματικά το εξωπανεπιστημιακό διάβασμα και βεβαίως το μαρξιστικό διάβασμα, τον Σουίζυ και τους ριζοσπάστες αμερικάνους οικονομολόγους της εποχής. Προσελκύομαι πολύ από τον Γκράμσι και δεν ήταν τυχαίο, γιατί ο Γκράμσι είναι αυτός που είπε ότι εμείς οι αριστεροί πρέπει πρώτα να αλλάξουμε τον τρόπο ζωής μας και την ποιότητα των σχέσεών μας και μετά να αλλάξουμε το πολιτικό σύστημα. Δεν αρκεί να καταλάβουμε απλώς την εξουσία, γιατί τότε θα επαναλάβουμε το καταπιεστικό σύστημα το οποίο γκρεμίσουμε. Αυτό μου άρεσε πάρα πολύ. Αλλά δεν περιορίζομαι μόνο στο μαρξισμό, διάβαζα και ψυχολογία, ό,τι μπορούσα τότε, ό,τι υπήρχε στα βιβλιοπωλεία, Φρομ, Φρόιντ θυμάμαι. Κάπως και τη Σχολή της Φρανκφούρτης, τον Μαρκούζε κυρίως, και μερικά κείμενα του Αντόρνο. Και αρχίζω να ασχολούμαι με την εκπαίδευση. Δηλαδή διαβάζω Νηλ, το «Σχολείο του Σάμερχιλ», Ίλιτς... Και ταυτόχρονα ασχολούμαι πολύ με την τέχνη, ρουφάω ό,τι μπορούσα από τα όντως σημαντικότερα έργα εκείνης της περιόδου, του κινηματογράφου κυρίως. Συγκλονίζομαι από την «Εβδομη σφραγίδα» του Μπέργκμαν, από τα έργα του Αντονιόνι, του Γκοντάρ, του Αλέν Ρενέ, του Κουροσάβα. Συγκλονίζομαι από το «Περιμένοντας τον Γκοντό» που είδα το '68 στο υπόγειο του Κουν, από έργα του Άλμπυ, του Πίντερ, του Μπρεχτ. Σήμερα, μπορώ να καταλάβω ότι στην ουσία προσέγγιζα τότε την τέχνη, χωρίς να το συνειδητοποιώ, με τον τρόπο που υιοθετεί η Σχολή της Φρανκφούρτης, δηλαδή σαν κριτική στην πραγματικότητα αλλά και σαν ερέθισμα για να δούμε εναλλακτικά την πραγματικότητα, να δημιουργήσουμε νέες οπτικές για αυτήν, μια άλλη λογική της τάξης των πραγμάτων. Και ήταν τόσο μεγάλη η ανάγκη μου για αυτά, που πραγματικά ρουφούσα ό,τι ήταν δυνατόν. Ε, όλα αυτά πώς εκφράστηκαν; Απ' τη μια, με μια πρώτη ποιητική συλλογή στα 19 μου χρόνια. Από την άλλη, καταλάβαινα ότι χρειάζομαι συντρόφους σε αυτή την πορεία. Δηλαδή μια ομάδα. Κάτι που νομίζω με χαρακτηρίζει μέχρι σήμερα. Δηλαδή δεν διάλεγα έναν, ας το πούμε, ατομικό, εσώκλειστο τρόπο ζωής. Με ενδιέφερε να μοιράζομαι ιδέες με άλλους. Και έτσι παίρνω την πρωτοβουλία, το '71, να δημιουργηθεί ένας όμιλος συνομηλίκων και να βγάλουμε ένα περιοδικό που το ονομάσαμε «Τα Πρόσωπα» και με αφετηρία αυτό να συνδεθούμε με ενδιαφέροντες πυρήνες σκέψης και δημιουργίας που υπήρχαν τότε στην Αθήνα. Παραδείγματος χάρη, κουβεντιάζαμε με παιδιά που έπαιζαν σε θέατρα ή συμμετείχαν σε πολιτικές ομάδες ή σε άλλες ομάδες προβληματισμού. Και καταφέραμε να φτιάξουμε ένα τεύχος, όπου νομίζω δεν είναι τυχαίο ότι το μισό και παραπάνω ήταν αφιερωμένο στην τέχνη. Έγραφα κι εγώ ένα κείμενο που θεωρώ ότι έχει χαρακτηριστικό τίτλο: «Πέρα απ' την πραγματικότητα στο θέατρο». Εκεί προσπαθούσα να εξηγήσω γιατί ανθεί το θέατρο του παραλόγου,

που το θεωρούσα σαν μια έκφραση αποστροφής για την κατεστημένη υπαρκτή πραγματικότητα και μια τάση υπέρβασής της μέσα απ' τη φαντασία και μέσα από το ψάξιμο των εγκάτων του εσωτερικού εαυτού. Διάβαζα έξι ολόκληρους μήνες για να γράψω αυτό το κείμενο. Εν πάση περιπτώσει, είχα αρχίσει να καταλαβαίνω ότι η αλλαγή της κοινωνικής πραγματικότητας δεν μπορεί να γίνει μόνο από τα κόμματα. Γι' αυτό η ομάδα μας των «Προσώπων», αν και είχαμε επαφές με τα κόμματα, συμμετείχαμε στις διαδηλώσεις κ.λπ., όμως δεν ενταχθήκαμε. Κυρίως γιατί όταν πηγαίναμε να συζητήσουμε, βασικά με την ΚΝΕ που ήταν η κύρια δύναμη τότε, δεν μας έπειθαν στο γιατί έγινε η εισβολή στην Τσεχοσλοβακία ή γιατί ασκούν βία απέναντι στους διαφωνούντες μέσα στο ίδιο τους το κόμμα. Έτσι λοιπόν, η δική μας κοινωνική και πολιτική δραστηριότητα χαρακτηριζόταν από κάτι που και τώρα εξακολουθώ να το πιστεύω. Θεωρούσαμε δηλαδή ότι εάν δημιουργούνται πυρήνες σκεπτόμενοι, μορφωτικά κινήματα, πολιτιστικά κινήματα, τελικά μπορεί να δημιουργηθεί μια κοινωνική δυναμική. Και ότι μπορεί αυτό από μόνο του να μην αρκεί για να αλλάξει την κοινωνία, αλλά είναι ένα απαραίτητο στοιχείο για να αλλάξει ριζικά η κοινωνία. Κι έτσι αφιερώσαμε πολλή ενέργεια και μόχθο σε αυτή την προσπάθεια. Καθόμασταν κυριολεκτικά κάθε απόγευμα και βράδυ, μέχρι αργά, μέχρι τα ξημερώματα, 10-15 άνθρωποι καπνίζαμε, διαβάζαμε, συζητούσαμε επί μήνες, μαζί. Αυτό άνοιξε πλατιά τους ορίζοντές μου. Έκανα και πολύ καλούς φίλους...

Γ.Κ.: Και με τη Νομική τι γίνεται; Ήσουν ακόμα φοιτητής Νομικής;

Α.Κ.: Ναι. Τυπικά φοιτητής Νομικής μέχρι το 1973. Βέβαια, κάποτε η Νομική με «εκδικήθηκε», γιατί άρχισα να μην μπορώ να ανταποκριθώ ούτε στοιχειωδώς κι άρχισα να χάνω εξάμηνα. Ιδιαίτερα μάλιστα όταν άρχισαν οι φοιτητικές εξεργήσεις, ποιο μυαλό τώρα και ποια διάθεση υπήρχε να πας να δίνεις εξετάσεις; Είχα κολλήσει στο τέταρτο έτος... Δεν κατάφερα να τελειώσω τη Νομική τότε. Η δυσφορία μου είχε φτάσει σε σημείο απροχώρητο και είπα στους γονείς μου «δεν μπορώ, αδύνατον, επιτέλους πρέπει να γίνει αυτό που πάντα λέγαμε, να φύγω στο εξωτερικό». Γιατί πάντα λέγαμε ότι μετά τις σπουδές στη Νομική θα πήγαινα στο εξωτερικό. Τους λέω λοιπόν «ας φύγω από τώρα, γιατί είναι αδύνατον να τελειώσω τη Νομική». Κι έτσι πράγματι, παρότι βέβαια οι γονείς μου είχαν μεγάλη ανησυχία, έφυγα στη Γαλλία λίγο πριν πέσει η χούντα για να δω τι θα κάνω...

ΠΑΡΙΣΙ: ΑΥΤΟΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ, ΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΤΗΣ VINCENNES, Η ΕΠΙΡΡΟΗ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΣΟΥΚΑΛΑ

Γ.Κ.: Άρα στο Παρίσι πας ουσιαστικά σαν προπτυχιακός φοιτητής...

Α.Κ.: Ναι, αλλά για καλή μου τύχη το γαλλικό σύστημα έδινε τη λεγόμενη *équivalence*, που αναγνώριζε, αν ήθελες να σπουδάσεις μια επιστήμη, διάφορα συναφή μαθήματα που είχες σπουδάσει στο πλαίσιο μιας άλλης επιστήμης. Εγώ, όταν πήγα στο Παρίσι ήθελα να ασχοληθώ με την Ιστορία, να κατανοήσω

βαθύτερα τα αίτια διαμόρφωσης της κοινωνικής πραγματικότητας. Και έκανα αίτηση να με δεχτούν με *équivalence* στη Σορβόνη και στο Πανεπιστήμιο της Vincennes (Paris VIII), που είχε δημιουργηθεί υπό την επίδραση του Μάη του 1968. Και τα δύο αυτά πανεπιστήμια μου αναγνώρισαν λοιπόν, για παράδειγμα, ότι η Φιλοσοφία και η Ιστορία Δικαίου που είχα κάνει, η Εγκληματολογία ή ορισμένα άλλα μαθήματα είχαν σχέση με την Ιστορία και μ' αυτή την έννοια μου επέτρεπαν να εγγραφώ απευθείας στο τρίτο και τελευταίο έτος στην Ιστορία (στη Γαλλία οι προπτυχιακές σπουδές διαρκούσαν συνολικά τρία χρόνια).

Γ.Κ.: Η Licence, δηλαδή...

Α.Κ.: Αριβώς, η Licence. Φτάνω λοιπόν στη Γαλλία το Γενάρη του '74, μερικούς μήνες πριν πέσει η χούντα, για να έχω μπροστά μου ένα εξάμηνο ώστε να εξοικειωθώ και να καταλήξω σε ποιο πανεπιστήμιο θα σπουδάσω. Εκείνο το εξάμηνο είχα μια έντονη εσωτερική αναζήτηση. Το μεγάλο δίλημμα ήταν αν θα πήγαινα στη Σορβόνη, όπου δέσποζε το κλασσικό εκπαιδευτικό γαλλικό σύστημα ή στο Πανεπιστήμιο της Vincennes, όπου δίδασκαν ανανεωτικοί μαρξιστές και διάφοροι άλλοι αυτοδιαχειριστές και εκπρόσωποι της αντιαυταρχικής εκπαίδευσης, και ένιωθα βέβαια ότι μου πήγαινε πιο πολύ. Απ' την άλλη, ανησυχούσα επειδή ήταν πολύ πειραματικό πανεπιστήμιο. Ακούγονταν και διάφορες προβοκάτσιες, ότι δεν γίνονται σχεδόν ποτέ μαθήματα, ότι είναι συχνά σε απεργία, ότι είναι χασοτικό... Κι έτσι είχα μεγάλο δίλημμα. Με είχαν κάνει δεκτό και στα δύο. Παρότι η ψυχή μου έλεγε προς τη Vincennes, ο νους αν θες και η οικογενειακή προσδοκία ήταν να πάω στη Σορβόνη. Κι έτσι σκέφτηκα να επισκεφτώ ένα βράδυ τον Νίκο Πουλαντζά, ο οποίος δίδασκε και στα δύο πανεπιστήμια και τον θεώρησα κατεξοχήν κατάλληλο για να με συμβουλευθεί. Του λέω «έχω κάνει αυτά στη ζωή μου μέχρι τώρα, σκέφτομαι μ' αυτό τον τρόπο, τι να κάνω;». Μου λέει «να ακούσεις την καρδιά σου και να πας στη Vincennes, εκεί είμαστε και εμείς, είναι και ο Τσουκαλάς, ο Βεργόπουλος και γάλλοι προοδευτικοί καθηγητές, και από όλο τον κόσμο. Να πας εκεί που σου λέει ο εαυτός σου». Αυτό με ανακούφισε, γιατί μου έδινε μια γνώμη κύρους γι' αυτό που έτσι κι αλλιώς ήθελα. Κι έτσι γράφτηκα στη Vincennes...

Γ.Κ.: Η επιλογή της Γαλλίας, το Παρίσι δηλαδή, έγινε λόγω γλώσσας ή για κάποιον άλλο λόγο; Γιατί δεν επιλέχθηκε, λ.χ., η Αγγλία;

Α.Κ.: Έπαιξε ρόλο ότι στο μεταξύ είχε εγκατασταθεί εκεί ως αυτοεξόριστη μετά το 1967 η θεία μου η Άλκη Ζέη με τον Σεβαστίκογλου και όσο να 'ναι είχα μια οικογενειακή πρόσβαση. Αλλά και απ' την άλλη δεν έλεγα όχι στο Παρίσι, γιατί ήξερα ότι υπάρχει η Vincennes, που πάντοτε φλερτάριζα. Και επίσης τότε το Παρίσι ήταν κυριολεκτικά μία «μετα-Μαγιάτικη» κατάσταση όπου ανθούσαν οι συζητήσεις, οι προβληματισμοί, οι εκδόσεις γύρω από τη ριζοσπαστική σκέψη και την τέχνη. Το θεωρούσα δηλαδή καλύτερο από την Αγγλία, που δεν είχε αυτά τα χαρακτηριστικά εκείνη την εποχή. Εξάλλου εγώ έψαχνα αυτό κυρίως, ένα άνοιγμα των οριζόντων μου και όχι τόσο το κτίσιμο μιας σταδιοδρομίας. Αυτό έπαιξε σημαντικό ρόλο στην επιλογή που έκανα. Με ενδιέφερε να βρω αυτό που γύρευα, δηλαδή μία έγκυρη προοδευτική γνώση για την κοινωνική πραγματικότητα

και τον άνθρωπο. Έτσι άρχισα με πάθος τις σπουδές στην Ιστορία... Εκεί, συνάντησα ως καθηγητή τον Κωνσταντίνο Τσουκαλά. Δίδασκε κοινωνιολογική ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης σαν προαιρετικό μάθημα και βέβαια εγώ το παρακολουθούσα. Ταυτόχρονα ο Πουλαντζάς μας δίδασκε πολιτική ιστορία και πήγαινα και εκεί για να κλείσω το κεφάλαιο περί μαρξισμού. Και γενικά παρακολουθούσα στη Vincennes ό,τι ήταν δυνατόν γύρω από το άνοιγμα της σκέψης... Εκεί γνώρισα και τον Δημήτρη Βεργίδη, που κι αυτός ακολουθούσε τις ίδιες σπουδές και από τότε οικοδομήθηκε μία φιλία και συνεργασία που κρατάει μέχρι σήμερα. Θέλω όμως να σταθώ στη γνωριμία και στη συμβολή του Κωνσταντίνου Τσουκαλά. Ένα απ' τα καταλυτικά γεγονότα στη ζωή μου ήταν όταν πήγα να παρακολουθήσω εκείνο το μάθημα που έκανε. Και εντυπωσιάστηκα από το πώς μπορούσε να αναλύει τόσο δημιουργικά την ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα και ιδιαίτερα κάποια φαινόμενά της που όλοι ξέραμε ότι υπάρχουν, αλλά κανείς δεν μπορούσε να τα εξηγήσει. Δηλαδή, γιατί οι Έλληνες έχουμε το ρεκόρ, που ακόμα ισχύει, ως προς τη ζήτηση ανωτάτων σπουδών, όταν είναι γνωστό πόσο δυσκολεύονται να βρουν δουλειά οι περισσότεροι απόφοιτοι. Από τότε υπήρχε το φαινόμενο και το ανέλυε εκπληκτικά ο Τσουκαλάς, κάνοντας μάλιστα μια ιστορική αναδρομή 150 ετών για να μπορέσει να το ερμηνεύσει στην πληρότητά του και να δώσει το πλαίσió του. Επίσης, στο μάθημά του έκανε πολύ ενδιαφέροντα διάλογο, δηλαδή το μάθημα ήταν περισσότερο ένας διάλογος μέσα από ερεθίσματα. Δεν ξεπερνούσαμε τους 25 στην τάξη και συμμετείχαμε όλοι ενεργητικά – εξάλλου έτσι γίνονταν τα περισσότερα μαθήματα στη Vincennes. Άρχισα λοιπόν να βρίσκω στις σπουδές αυτό που γύρευα. Και επηρεασμένος από τις ιδέες του Τσουκαλά αποφάσισα να συνεχίσω στις μεταπτυχιακές σπουδές (Maîtrise) σπουδάζοντας Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης. Κι όταν του είπα «θέλω να κάνω μαζί σου τη Maîtrise» και το δέχτηκε, ανακάλυψα έναν άνθρωπο που ήταν ακριβώς ο δάσκαλος που ονειρευόμουν και θεωρώ ότι με έχει επηρεάσει στον τρόπο που κι εγώ προσπαθώ να είμαι δάσκαλος σήμερα. Δηλαδή, μου έλεγε για παράδειγμα, «δεν υπάρχει λόγος να συναντηθούμε επίσημα μέσα στο πανεπιστήμιο, έλα στο σπίτι μου». Όπου πίναμε καφέ ώρες πολλές, καπνίζαμε, αυτός ήταν χωμένος σε μία πολυθρόνα, από πίσω ήταν τα ατελείωτα βιβλία του, που κάθε τόσο ανάλογα με τη συζήτηση κατέβαζε κάποιο και μου έδειχνε και κουβεντιάζαμε επί ώρες σαν δύο φίλοι στον ενικό, χωρίς αυτό να σημαίνει όμως ότι δε μου έδινε και μια έγκυρη γνώση. Αυτό με συνέπαιρνε. Ένωθα για πρώτη φορά στη ζωή μου να παίρνω μια γνώση έγκυρη επιστημονικά, αλλά και ιδιαίτερα ελκυστική τόσο από την άποψη του περιεχομένου όσο και από την άποψη των σχέσεων με τον επιβλέποντα. Κάτι που βεβαίως αναπαραγόταν στα περισσότερα μαθήματα της Vincennes που είχαν παρόμοιο χαρακτήρα. Παράλληλα, ήταν σημαντικές και οι συνελεύσεις επιστημονικού περιεχομένου που γίνονταν από το σύλλογο των φοιτητών. Δηλαδή ο σύλλογος, εκτός από τις πολιτικές διαμάχες των παρατάξεων, οργάνωνε σχεδόν κάθε Σάββατο συναντήσεις, όπου έρχονταν και μαςμίλαγαν οι Έλληνες διανοούμενοι του Παρισιού, ο Πουλαντζάς, ο Τσουκαλάς, η Φραγκουδά-

κη, ο Καστοριάδης, ο Σβορώνος... Και μετά ακολουθούσαν παθιασμένες συζητήσεις στις πιτσαρίες και στα καφέ, όπου καμιά φορά έρχονταν οι ίδιοι οι ομιλητές. Θυμάμαι τον Πουλαντζά, για παράδειγμα, να μας κερνάει αρκετές φορές, γιατί μερικοί από μας ίσως δεν είχαν να πληρώσουν. Και του θέταμε πολλά κριτικά ερωτήματα, όπου απαντούσε ανοικτά... Με όλα αυτά, σιγά σιγά άνοιγε το μυαλό μου ολοένα περισσότερο. Και γενικότερα, ήλθα σε επαφή με όλο εκείνο το περιρρέον κλίμα του Παρισιού, με τα πολλά ρεύματα σκέψης. Θυμάμαι, λ.χ., ότι πηγαίναμε και παρακολουθούσαμε μαθήματα αυτοδιαχείρισης εθελοντικά στη Σορβόνη, στην École Pratique. Όπου, τότε, μέσα στο κλίμα το μετά τον Μάη, υπήρχε ένα τέτοιο μάθημα. Ταυτόχρονα δεν έχανα την επαφή μου με την τέχνη. Ανακάλυψα τη Cinémaèque, όπου μπορούσες να δεις κάθε είδους ταινία και μάλιστα παλιά και σπάνια. Εκεί ανακάλυψα τον γαπωνέζικο κινηματογράφο, τις παλιές ταινίες του Ρενουάρ, του Αϊζενστάιν και ούτω καθεξής. Και γενικά είχαμε τη δυνατότητα να βρίσκουμε πηγές και ερεθίσματα, ήταν όλα μέσα στα πόδια μας. Μπορούμε να είμαστε σε επαφή με κάθε βιβλίο, κάθε περιοδικό εξειδικευμένο. Περνούσαμε άπειρες ώρες σκαλίζοντας στα βιβλιοπωλεία, στο Maspéro ιδιαίτερα, που ήταν αριστέρο βιβλιοπωλείο. Και είχα επηρεαστεί βαθιά απ' τις ιδέες του Αλτουσέρ, του Γκράμσι, που πια τον μελέτησα και επιστημονικά –τον κάναμε μάθημα στη Vincennes–, τους αυτοδιαχειριστές και βέβαια πάνω από όλα τον Μπουρντιέ. Εκείνα τα χρόνια, αλλά θα 'λεγα και μέχρι σήμερα, στην κοινωνιολογία της εκπαίδευσης κυριαρχούσε ο Μπουρντιέ μαζί με τον Πασερόν... Ταυτόχρονα, πριν πέσει η χούντα δραστηριοποιήθηκε και πολιτικά, δεν μπορούσε να γίνει κι αλλιώς μέσα στο κλίμα εκείνης της εποχής. Και εντάχθηκα σε μία ομάδα αριστερή που μου φάνηκε ενδιαφέρουσα και ονομαζόταν «Αγώνας».

Γ.Κ.: Για πόσο χρόνο δραστηριοποιήθηκες εκεί;

Α.Κ.: Παραιτήθηκα αρκετά γρήγορα, γιατί είδα ότι αν δεν προσχωρούσες ιδεολογικά και ψυχικά απολύτως σ' αυτό που πρόσβευε το συγκεκριμένο κόμμα δεν μπορούσες να σταθείς κοντά τους. Αυτό εμένα με έπνιγε. Ήθελα περισσότερο ανοικτούς ορίζοντες. Κι όταν μάλιστα άρχιζαν να μου εξηγούν τις δαιδαλώδεις –και για μένα ανούσιες– διαφορές τους από διάφορα άλλα αριστερά κόμματα, είπα πια «όλα αυτά δεν έχουν νόημα» και παραιτήθηκα. Και έτσι όταν ήρθε η μεταπολίτευση προσχώρησα στο ΠΑΣΟΚ μόλις ιδρύθηκε. Γιατί; Γιατί έβλεπα ότι είναι ένα αριστερό κόμμα, με την ιδιαιτερότητα βέβαια των ιδεών που εξέπεμπε ο Ανδρέας Παπανδρέου. Και μάλιστα με προσέγκυσε η αυτοδιαχειριστική χροιά ορισμένων κειμένων του. Επίσης, έβλεπα ότι είναι ένα κόμμα που από τη φύση του σου έδινε, παρότι από την πρώτη στιγμή είχε κι αυτό στοιχεία εξουσιαστικά, σε σύγκριση όμως με τα άλλα κόμματα σου έδινε περισσότερα περιθώρια έκφρασης σκέψης και επιλογής διαδικασιών. Δηλαδή, μπορούσες να πεις τη γνώμη σου πιο ανοικτά. Τουλάχιστον έτσι το βιώναμε στην οργάνωση του Παρισιού, όπου οι περισσότεροι ήμασταν αυτοδιαχειριστές, δημιουργικοί μαρξιστές, όπως μας άρεσε να λέμε. Με εξέφραζε λοιπόν το ΠΑΣΟΚ του Παρισιού, τουλάχιστον έτσι όπως το βιώναμε. Έτσι, στην τοπική μας οργάνωση συζητούσαμε για

τέτοια ζητήματα και κάναμε εσωτερικά σεμινάρια. Είχα γίνει μάλιστα ο υπεύθυνος του ιδεολογικού τομέα για όλες τις οργανώσεις στη Γαλλία... Ένα τελευταίο στοιχείο, που έχει να κάνει με το θέμα μας, είναι ότι μέσα στις σπουδές μου της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης έκανα και δυο μαθήματα για τη διά βίου μάθηση. Θυμάμαι το ένα ήταν τα μορφωτικά κινήματα στη Λατινική Αμερική, δηλαδή επιρροές του Φρέιρε, πώς κάνανε λαϊκή επιμόρφωση. Το άλλο ήταν η σύνδεση της διά βίου μάθησης με το παραγωγικό σύστημα. Μ' άρεσαν πολύ, χωρίς όμως να περνάει, για να 'μαι ειλικρινής, απ' το μυαλό μου ότι θα σταδιοδρομήσω στην εκπαίδευση ενηλίκων. Απλώς συνέβη να κάνω κάποια μαθήματα και μου άρεσαν... Ας επανέλθουμε λοιπόν στις σπουδές μου... Τη *Maîtrise* την τελείωσα με θέμα την «ιστορική ανάλυση του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος». Δηλαδή ξεκινάω από εκεί που τελειώνει χρονικά το βιβλίο του Τσουκαλά «Εξάρτηση και Αναπαραγωγή», που αναλύει την κατάσταση μέχρι το 1922, και εμπνεόμενος από αυτόν παίρνω την περίοδο από το 1922 και ύστερα. Έτσι τελειώνω τη *Maîtrise* το 1977 και πρέπει πια να διαλέξω το θέμα του διδακτορικού...

ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΟ ΚΑΙ ΞΕΚΙΝΗΜΑ ΜΙΑΣ ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑΣ

Γ.Κ.: Αλήθεια, γιατί αυτή η επιλογή; Γιατί να κάνεις διδακτορικό;
Α.Κ.: Το θεωρούσα πάντα αυτονόητο, θες λόγω των επιρροών της οικογένειας, κυρίως ο πατέρας μου το ήθελε διακαώς, θες γιατί και εγώ ο ίδιος το θεωρούσα αυτονόητο, γιατί με ενδιέφερε τόσο να διαβάζω και να ερευνώ, που έλεγα «γιατί να μην δώσω μια ευκαιρία στον εαυτό μου να πάει ακόμα πιο εκεί». Αλλά έπρεπε να διαλέξω το θέμα και μαζί με την εξειδίκευση βέβαια έπρεπε να καταλήξω στο τι είδους δουλειά θα κάνω. Κι εκεί έπαιξε καταλυτικό ρόλο ο Ευάγγελος Παπανούτσος, που πήγα και τον συνάντησα. Αφού άκουσε με προσοχή ό,τι είχα κάνει μέχρι τότε, μου είπε «είναι ενδιαφέροντα όλα αυτά, είναι φανερό ότι έχεις μάθει πολλά πράγματα, αλλά πώς θα βγάζεις το ψωμί σου; Φρόντισε να διαλέξεις ένα θέμα, το οποίο, χωρίς να φεύγει απ' τα ενδιαφέροντά σου, να μπορεί να σου δώσει και τα προς το ζην». Και πρόσθεσε «βλέπω ότι ο επαγγελματικός προσανατολισμός αρχίζει να κερδίζει έδαφος στην Ελλάδα. Γιατί δεν στρέφεται εκεί;» Το σκέφτηκα σοβαρά και πράγματι είδα ότι αν διαλέξω ένα θέμα που να αφορά την κριτική ανάλυση του εκπαιδευτικού συστήματος, αλλά να αφορά και τον επαγγελματικό προσανατολισμό, μπορώ να συνδυάσω το ερευνητικό μου ενδιαφέρον με κάποιο επάγγελμα. Και διάλεξα λοιπόν σαν θέμα της διδακτορικής διατριβής τις επαγγελματικές και εκπαιδευτικές κατευθύνσεις των μαθητών Τεχνικού Λυκείου. Με άλλα λόγια, θα έκανα κριτική ανάλυση του εκπαιδευτικού συστήματος που δημιουργεί άνισα σχολεία, το Γενικό Λύκειο με το Τεχνικό Λύκειο και θα το ερμήνευα αυτό μέσα στο κοινωνικό πλαίσιο. Θα αξιοποιούσα λοιπόν τις ιδέες του Μπουρντιέ, του Τσουκαλά, του Πουλαντζά, του Αλτουσέρ. Ταυτόχρονα θα μάθαινα και τη μεθοδολογία επαγγελματικού προσανατολισμού. Σήμερα όμως βλέπω και κάτι άλλο: ότι εκείνη η επιλογή μου στην ουσία μου άνοιξε το δρόμο για την

εκπαίδευση ενηλίκων, γιατί θα εξέταζα τους μαθητές μετά την αποφοίτησή τους απ' το σχολείο. Δηλαδή, ο βασικός κορμός του διδακτορικού ήταν η μετά το σχολείο πορεία τους. Έτσι λοιπόν, χωρίς καλά καλά να το καταλαβαίνω άρχιζα να μπαίνω στο πεδίο της εκπαίδευσης ενηλίκων...

Γ.Κ.: Ξεκινάς λοιπόν το διδακτορικό σου στη Γαλλία με την επίβλεψη του Κωνσταντίνου Τσουκαλά;

Α.Κ.: Πρώτα τελείωσα το πρώτο στάδιο του διδακτορικού, το D.E.A., το 1978 και μετά άρχισα το διδακτορικό με τον Τσουκαλά. Ωστόσο, το 1979 γυρίζω στην Ελλάδα για να υπηρετήσω στο ναυτικό (τότε η θητεία ήταν τρία χρόνια). Στο μεταξύ όμως, το 1981 ο Τσουκαλάς εγκαταλείπει τη Γαλλία και γίνεται στην Ελλάδα Διευθυντής του ΕΚΚΕ (Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών) που του είχαν προτείνει μόλις είχε βγει το ΠΑΣΟΚ... Έχω λοιπόν το εξής πρόβλημα. Χάνω τον μέντορά μου στη Vincennes, συνεπώς θα έπρεπε να συνεχίσω το θέμα με κάποιον άλλο καθηγητή. Όμως, δεν υπήρχε κανείς που να γνωρίζει το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα και να μπορεί να με καθοδηγήσει. Ίσως, για να είμαι ειλικρινής, θα μπορούσε κάποιος να βρεθεί, αλλά εγώ ήθελα τον Τσουκαλά. Και εκείνος μου λέει τότε: «θα μπορούσαμε να συνεχίσουμε το διδακτορικό σου στην Ελλάδα αρκεί να έχεις, γιατί έτσι έλεγε ο νόμος, ελληνικό πτυχίο με «Λίαν Καλώς»». Και τότε θυμήθηκα ότι χρυστούσα 5-6 μαθήματα στη Νομική. Και έκανα ένα διάβασμα και τελικά πήρα το πτυχίο της Νομικής με «Λίαν Καλώς», το οποίο βεβαίως από τότε έβαλα σ' ένα ράφι. Όμως πώς τα φέρνει καμιά φορά η ζωή: αυτό που έλεγε πάντα ο πατέρας μου, «τέλειωσε τη Νομική και κάνε μετά ό,τι θέλεις», να που περίεργα δικαιώθηκε. Έτσι μπόρεσα να γραφτώ στο Πολιτικό της Νομικής Αθηνών με επιβλέποντα τον Κωνσταντίνο και εκεί τελείωσα το διδακτορικό. Μετά από 7-8 χρόνια βέβαια, γιατί στο μεταξύ άρχισα να δουλεύω...

Γ.Κ.: Έχουμε λοιπόν τη στιγμή που ξεκινά η επαγγελματική σου διαδρομή...

Α.Κ.: Ναι, και εκεί υπάρχει μία άλλη καταλυτική στιγμή στη ζωή μου. Ενώ ακόμα υπηρετούσα στο Ναυτικό, το 1980, πληροφορήθηκα ότι ο γιος του Ανδρέα Παπανδρέου, ο Γιώργος, που μόλις είχε έλθει στην Ελλάδα μετά από σπουδές κοινωνιολογίας με το Νίκο Μουζέλη στην Αγγλία, δημιουργεί έναν όμιλο προβληματισμού με στόχο να αναπτυχθούν ιδέες για τη Λαϊκή Επιμόρφωση, ώστε αν κερδίσει το ΠΑΣΟΚ στις επικείμενες εκλογές –γιατί μιλάμε για το '80–, να φτιάξουμε στην Ελλάδα ένα μορφωτικό κίνημα. Μάλιστα, ο ίδιος ήξερε καλά αυτό το θέμα από τα χρόνια που 'χε ζήσει στη Σουηδία και είχε γνωρίσει από κοντά τις δραστηριότητες της εκπαίδευσης ενηλίκων, στις οποίες συμμετέχουν κάθε χρόνο, ακόμα και σήμερα, περίπου 2 εκατομμύρια Σουηδοί... Αυτός ο όμιλος προβληματισμού συνεδρίαζε στο πλαίσιο του Ιδρύματος Μεσογειακών Μελετών, που το είχε φτιάξει ο Ανδρέας κάπως έξω από τους κλασικούς μηχανισμούς του ΠΑΣΟΚ, για να είναι ένας όμιλος παραγωγής ιδεών. Δίδασκε εκεί ένας ενδιαφέρων αμερικανός κοινωνιολόγος, ο Τζέιμς Πέτρας, γίνονταν διάφορα σεμινάρια, δημιουργούνταν διάφορες ομάδες εργα-

σίας, πρωτοβουλίες. Μια από αυτές τις ομάδες είχε στόχο να αναπτύξουμε προβληματισμό για τη Λαϊκή Επιμόρφωση. Εδώ λοιπόν βρήκα, κατά καλή μου τύχη, θα έλεγα, τα χαρακτηριστικά που πάντα επιδίωκα στα πλαίσια στα οποία λειτουργούσα. Δηλαδή, βρήκα έναν έντονο προβληματισμό για ένα θέμα που φαινόταν πολύ ενδιαφέρον και το είχα αγγίξει μάλιστα με τις σπουδές μου. Βρήκα να αναπτύσσεται ένα μορφωτικό κοινωνικό κίνημα, όπου μπορούσα να αξιοποιήσω όσα γνώριζα. Ο ίδιος ο Γιώργος Παπανδρέου ήταν ανοικτός σε όλα αυτά μέσα από τα ρεύματα για την παιδεία που είχε υιοθετήσει. Ήμασταν συνταυτισμένοι σε ό,τι αφορά την αντιαυταρχική εκπαίδευση, το διάλογο μέσα στην εκπαίδευση, τις συνεργατικές σχέσεις διδασκόντων-διδασκόμενων. Επιπλέον, το μορφωτικό αυτό κίνημα είχε σημαντικό βαθμό αυτονομίας από τους «σκληρούς» κομματικούς μηχανισμούς, οι οποίοι ποτέ δεν με προσέλκυσαν. Έτσι προσχώρησα, αλλά πάλι έπρεπε να διαλέξω: αυτό θα ήταν το επάγγελμά μου ή θα γινόμουν κοινωνιολόγος της εκπαίδευσης, όπως ήταν και το διδακτορικό μου που βρισκόταν σε εξέλιξη; Εκεί ομολογώ ότι το πάλεψα, γιατί δεν υπήρχε τότε στην Ελλάδα καθόλου η έννοια του επαγγελματία της εκπαίδευσης ενηλίκων. Και μάλιστα είχα μια δελεαστική πρόταση από το Πανεπιστήμιο Αθηνών, να γίνω βοηθός εκεί ως κοινωνιολόγος της εκπαίδευσης. Πάλεψα μέσα μου για 2-3 μήνες πολύ. Στο μεταξύ το ΠΑΣΟΚ είχε κερδίσει στις εκλογές και επρόκειτο να δημιουργηθεί η Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης και εκεί βέβαια άνοιγαν και επαγγελματικές θέσεις. Έπρεπε λοιπόν να διαλέξω. Ή να ενταχθώ πια εκεί ή να πάω προς την πανεπιστημιακή σταδιοδρομία. Και ακόμα μια φορά δεν διάλεξα, ας πούμε, το πιο κλασικό μοντέλο ζωής...

ΚΟΠΤΙΚΗ-ΡΑΠΤΙΚΗ, ΜΠΡΕΧΤ ΚΑΙ ΦΡΕΪΡΕ: Η ΑΝΘΙΣΗ ΤΗΣ ΛΑΪΚΗΣ ΕΠΙΜΟΡΦΩΣΗΣ

Γ.Κ.: Για άλλη μια φορά άκουσες την καρδιά σου, που έλεγε και ο Πουλαντζάς;

Α.Κ.: Ναι, υπερίσχυσε πάλι η καρδιά. Βέβαια, σ' αυτό με βοήθησε και το αρνητικό κλίμα του Πανεπιστημίου που γνώρισα εκείνους τους μήνες, όπου είδα τις «σουλτανικές» συμπεριφορές των καθηγητών, την εξ ανάγκης υποτέλεια των συναδέλφων βοηθών, τον ανούσιο τρόπο εκπαίδευσης με τις ατελείωτες διαλέξεις κ.λπ., και αισθανόμουν ξένο σώμα εκεί...

Γ.Κ.: Κάτι το οποίο το είχες νομίζω ξεπεράσει, χρόνια πριν...

Α.Κ.: Έτσι είναι. Και γενικά δεν ήμουν ο άνθρωπος που θα πήγαινε για σταδιοδρομία εγκαταλείποντας τα πιστεύω του. Αυτό είναι σταθερά μου. Έτσι, λοιπόν, το 1982 άρχισα να εργάζομαι ως επιστημονικός σύμβουλος στη Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, όπου έμεινα μέχρι το 1987. Εκεί γίνονταν ορισμένα πολύ ενδιαφέροντα πράγματα...

Γ.Κ.: Λαϊκή Επιμόρφωση, η οποία μάλιστα ξεκίνησε από το Υπουργείο Πολιτισμού;

Α.Κ.: Ναι, έγινε μια Γενική Γραμματεία υπό το Υπουργείο Πολιτισμού όπου ήταν η Μελίνα υπουργός. Αυτό ήταν δώρο για μένα, γιατί την Μελίνα όχι μόνο την εκτιμούσα, αλλά συνέ-

Από τα χρόνια της Λαϊκής Επιμόρφωσης. Στο πάνελ είναι η Λούκα Κατσέλη, ο Γιώργος Παπανδρέου, ο Φίλιππος Πετσάνικος

βαινε να την ξέρω και από τα χρόνια του Παρισιού. Ο Γιώργος Παπανδρέου έγινε λίγο αργότερα Υφυπουργός Πολιτισμού με αρμοδιότητες τη Λαϊκή Επιμόρφωση και τη Νέα Γενιά.

Γ.Κ.: Αυτή μοιάζει να είναι και η πρώτη φορά που μπαίνεις με επαγγελματικό ρόλο στην εκπαίδευση ενηλίκων. Πιο μπροστά δεν είχες εργαστεί επαγγελματικά...

Α.Κ.: Ναι, αλλά είχα κάνει πολλά σεμινάρια ως υπεύθυνος ιδεολογικού του ΠΑΣΟΚ σε όλες τις πόλεις της Γαλλίας όπου κάναμε σεμινάρια για το πέρασμα στο σοσιαλισμό, τον Μάρξ, κ.λπ. Με αυτή την έννοια είχα ήδη αρκετή επιμορφωτική εμπειρία. Αλλά ήταν πρώτη φορά που έμπαينا σε ένα μεγάλο, πολύ μεγάλο οργανισμό, όπως ήταν η Γενική Γραμματεία... Τότε λοιπόν, στα χρόνια 1982-1985 γίνεται ένα τεράστιο μπουμ, ο κόσμος αγκαλιάζει τη Λαϊκή Επιμόρφωση, είχαμε 250.000 κάθε χρόνο που παρακολουθούσαν αυτά τα μαθήματα. Βεβαίως πολλά απ' αυτά ήταν απλά, χειροτεχνικά. Κοπτική-ραπτική, καλαθοπλεκτική, αγγειοπλαστική...

Γ.Κ.: Και να κάνω κι εγώ μια παρένθεση εδώ, γιατί είναι η εποχή που είμαι στο Λύκειο και μια από τις εικόνες που έχω μέσα στο μυαλό μου είναι μία από αυτές τις μπρούτζινες πινακίδες που λέει «Νομαρχιακή Επιτροπή Λαϊκής Επιμόρφωσης» σε ένα στενάκι κοντά στο σπίτι μου στην Καλαμαριά, όπου βλέπαμε με περιέργεια ανθρώπους να μπαίνοβγαίνουν, κυρίως γυναίκες και να κάνουν χειροτεχνίες, κάτι τέτοια...

Α.Κ.: Υπήρχε τεράστια ζήτηση, που ήταν κυρίως από την πλευρά γυναικών λαϊκών τάξεων... 70-75% ήταν γυναίκες, ιδιαίτερα από χωριά. Είχαμε κάνει μία έρευνα και βρήκαμε το γιατί. Εκείνα τα χρόνια ήταν ο τρόπος για να ξεφύγουν από τη ρουτίνα και, αν θέλεις, την καταπίεση της συντηρητικής οικογενειακής ζωής. Έχω συνεντεύξεις όπου λέει κλαίγοντας μια γυναίκα που συμμετείχε, δείχνοντας ένα κεραμικό που είχε φτιάξει, ένα βαζάκι, και έλεγε, «το βλέπετε αυτό; Είναι το πρώτο πράγμα της προκοπής που φτιάχνω με τα χέρια μου. Μέχρι στιγμής ήξερα μόνο μπουγάδα, μαγείρεμα, ξεσκόνισμα. Και όταν το 'δε ο άνδρας μου, με παραδέχτηκε και για πρώτη φορά μου

έδωσε τα κλειδιά του τρακτέρ να οδηγώ κι εγώ και για πρώτη φορά έγινα δεκτή στο καφενείο του χωριού. Ξέρετε τι σημαίνει αυτό για μένα;»...

Γ.Κ.: Λειτουργούσε το κεραμικό ως η απόδειξη της χειραφέτησης.

Α.Κ.: Ναι. Της ικανότητας, ότι είναι κι αυτή ένα ικανό άτομο.

Γ.Κ.: Και ήταν και χειροπιαστή απόδειξη. Δεν ήταν θεωρητική...

Α.Κ.: Καταπληκτικό! Επομένως, κακώς διάφοροι σοφολογιότατοι ασκούσαν κριτική λέγοντας υποτιμητικά, «μα, κοπτική-ραπτική κάνετε;» Πίσω απ' την κοπτική-ραπτική όμως υπήρχε όλη αυτή η ιδεολογική και κοινωνική αναζήτηση. Πληροφορούμασταν ότι στα τμήματα της κοπτικής την ώρα που κεντάγανε και τους μάθαινε η κόπτρια τα συστήματα, συζητούσαν πολύ για την αγωγή των παιδιών τους, για την εκπαίδευση, τις συζυγικές σχέσεις, τις κοινωνικές σχέσεις...

Γ.Κ.: Το αντικείμενο της επιμόρφωσης ήταν δηλαδή το μέσο...

Α.Κ.: Ναι, ήταν το μέσο. Βέβαια, υπήρχαν και μαθήματα όπου το καθαυτό αντικείμενό τους είχε να κάνει με κοινωνικά ζητήματα, λ.χ. με τις σχέσεις γονέων-παιδιών ή με πολιτιστικά ζητήματα, αλλά πρέπει να παραδεχτούμε ότι αυτά ήταν η μειοψηφία. Η πλειοψηφία ήταν κοπτική, καλαθοπλεκτική, κ.λπ. Βλέποντας λοιπόν εμείς το τεράστιο δυναμικό που υπήρχε σε αυτές τις συζητήσεις –και εμπνευσμένοι πια, γιατί το 'χαμε ψάξει στο μεταξύ, από το σουηδικό σύστημα και από τις ιδέες ενός εξαιρετικού Βέλγου, του Paul Demunter, που μας είχε επισκεφτεί αρχικά σαν εμπειρογνώμονας της Ευρωπαϊκής Ένωσης αλλά μετά γίναμε φίλοι και μας μετέφερε την εμπειρία του– εισαγάγαμε τον θεσμό της «διεύρυνσης». Με άλλα λόγια, λέγαμε σε ένα τμήμα κοπτικής ή καλαθοπλεκτικής «πώς να διευρύνουμε προς έναν κοινωνικό προβληματισμό τις συζητήσεις που ούτως ή άλλως γίνονταν αυθόρμητα; Πώς μπορούμε να το αξιοποιήσουμε αυτό πιο μεθοδευμένα, πιο εκπαιδευτικά και να γίνεται μία πιο συγκροτημένη συζήτηση για κοινωνικά θέματα;» Έτσι, εκπαιδεύσαμε τις κόπτριες που ήταν οι εκπαιδευτριες (δηλαδή κάναμε εκπαίδευση εκπαιδευτριών) δίνοντάς τους για συζήτηση ορισμένα ποιήματα, όπως το «Σουραμπάγια Τζόνι» του Μπρεχτ. Σου θυμίζω, «Σουραμπάγια Τζόνι, είσαι τόσο σκληρός και καταπιεστικός, κ.λπ. αλλά πάντα σ' αγαπώ» και τα λοιπά. Λοιπόν... βάζαμε το ερώτημα: «Τι συμβαίνει; Πώς συνδυάζονται αυτά τα δύο, μία ερωτική έλξη και ταυτόχρονα μια καταπίεση; Τι σημαίνει αυτό για τη γυναίκα; Τι θα μπορούσε να κάνει;». Βρήκαμε και άλλα τραγούδια του στυλ «είμαι άντρας και το κέφι μου θα κάνω» και διηγήματα και ανέκδοτα. Και εξηγήσαμε στις εκπαιδευτριες κόπτριες ότι θα μπορούσαν να παίζουν τα τραγούδια ή να συζητούν τα ποιήματα μέσα στα τμήματα και να ανοίγουν διάλογο που να έχει σχέση με αυτές τις προβληματικές. Και οργανώναμε πενήνθερα σεμινάρια εκπαίδευσης εκπαιδευτριών όπου τους δίναμε όσο ήταν δυνατόν τα εφόδια για να μπορούν να συντονίζουν αυτές τις συζητήσεις.² Και πραγματικά υπήρχε μια συγκινητική συμμετοχή απ' τη μεριά τους...

Γ.Κ.: Και Φρέιρε συζητούσατε, φαντάζομαι...

Α.Κ.: Ναι, βέβαια. Αλλά όχι τόσο με τις κόπτριες όσο με τους Συμβούλους Λαϊκής Επιμόρφωσης, που στο μεταξύ είχαν τοποθετηθεί σε κάθε Νομό. Ήταν πολύ βαρύ για την νοικοκυρά να συζητάει για τον Φρέιρε, δεν είναι έτσι; Μιλάμε για κοπέλες του Δημοτικού... Σε κάθε περίπτωση όμως τα σεμινάρια με αυτές έπαιξαν πολύ σημαντικό ρόλο στη ζωή μου και στην σταδιοδρομία μου. Γιατί για πρώτη φορά διοργανώσαμε ένα μεγάλο εθνικό project, για 200 κόπτριες εκπαιδευτριες. Για πρώτη φορά εφαρμόζαμε προχωρημένες μεθόδους της εκπαίδευσης ενηλίκων και η εμπειρία ήταν ανυπολόγιστης σημασίας. Αναπτύξαμε την εφευρετικότητά μας, για να βρούμε τα κατάλληλα ποιήματα, κ.λπ., για να αντιστοιχεί το πρόγραμμα στις ανάγκες των εκπαιδευμένων, να μην είναι βαρύ αλλά ούτε απλοϊκό και σχηματικό. Ταυτόχρονα, εκπαιδεύαμε τους Συμβούλους Λαϊκής Επιμόρφωσης. Σε κάθε Νομό είχαν διοριστεί άνθρωποι νέοι, στις δικές μας ηλικίες, ο μέσος όρος ήταν 30-35 ετών, ως σύμβουλοι. Αυτοί έκαναν μελέτη των αναγκών, αξιολόγηση και συντονισμό των τμημάτων. Δηλαδή επέλεγαν τους επιμορφωτές, τους εκπαιδευαν, τους εξηγούσαν το ρόλο τους, καθόριζαν ποια τμήματα θα γίνουν, το περιεχόμενό τους κ.λπ. Εκεί λοιπόν για πρώτη φορά ασχολήθηκα με την εκπαίδευση εκπαιδευτών καθαρά. Οργανώναμε δεκαπενθήμερα σεμινάρια, όπου αρχίσαμε να αξιοποιούμε κυρίως τον Φρέιρε. Και δεν είναι τυχαίο, γιατί σήμερα μπορούμε να καταλάβουμε ότι εκείνα τα χρόνια τα κείμενα του Φρέιρε ταίριαζαν με το ριζοσπαστικό πνεύμα της εποχής... Πρέπει όμως εδώ να τονίσω το εξής. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο των προβληματισμών μας για τη Λαϊκή Επιμόρφωση καταλυτικό ρόλο έπαιζε το Κέντρο Μελετών και Αυτομόρφωσης (ΚΕΜΕΑ). Τι ήταν αυτό; Πήγασε από μια ιδιαίτερα, νομίζω, θετική ιδέα του Γιώργου Παπανδρέου, ότι μέσα από το κράτος, δηλαδή μέσα από την επίσημη Γενική Γραμματεία, δεν ήταν εύκολο να ανθίσουν οι ιδέες, τα καινοτομικά εκπαιδευτικά υλικά, η δημιουργικότητα. Γιατί εμείς ήμασταν ελάχιστοι μέσα στο υπαλληλικό προσωπικό, το οποίο βέβαια αποτελούνταν από τους δημόσιους υπαλλήλους του Υπουργείου.

Γ.Κ.: Που ενδεχομένως δεν είχαν σχέση με τη Λαϊκή Επιμόρφωση.

Α.Κ.: Δεν είχαν σχέση. Ήταν δημόσιοι υπάλληλοι που θα μπορούσαν να υπηρετούν σε οποιοδήποτε Υπουργείο. Άρα, μέσα σε ένα τέτοιο κλίμα κρατικό δεν ήταν δυνατόν να δημιουργούνται οι ιδέες που θέλαμε για την εκπαίδευση ενηλίκων. Έπρεπε λοιπόν να δημιουργηθεί από δίπλα κάτι. Και φτιάχτηκε ένας μικρός, ευέλικτος, μη κερδοσκοπικός οργανισμός, ο οποίος χρηματοδοτούταν από τη Γενική Γραμματεία και είχε μόνο 7 άτομα προσωπικό. Εγώ είχα διπλή ιδιότητα, ήμουν και στο ΚΕΜΕΑ αμισθί, ήμουν και Σύμβουλος στη Γενική Γραμματεία, δηλαδή ο σύνδεσμος μεταξύ αυτών των δύο... Το ΚΕΜΕΑ λειτούργησε μεταξύ '83 και '86, με στόχο να επιμορφώνει τους Συμβούλους Λαϊκής Επιμόρφωσης, να εκδίδει βιβλία και πάνω απ' όλα ένα περιοδικό. Και πράγματι εξέδωσε 6 τεύχη του περιοδικού «Αυτομόρφωση», που υπήρξε βήμα προβληματισμού και διαλόγου για τους Συμβούλους Επιμόρφωσης, τους

2 Βλ. στη Βιβλιογραφία, στο τέλος της συνέντευξης, την αναφορά υπ' αριθμόν 2.

επιμορφωτές, κ.λπ. Δημοσίευε νέα από όλους τους Νομούς, παρουσίασε για πρώτη φορά το έργο του Φρέιρε, το σουηδικό και το δανέζικο επιμορφωτικό κίνημα και άλλα. Ήταν ένα περιοδικό που θύμιζε το δικό μας, της Επιστημονικής Ένωσης. Το ΚΕΜΕΑ διοργάνωσε επίσης διεθνή συνέδρια, ήρθε στην Ελλάδα ο Γκέλπι, ένας πολύ προοδευτικός διευθυντής εκπαίδευσης της UNESCO, ο Demunter που λέγαμε, οι εκπρόσωποι του σουηδικού μορφωτικού κινήματος. Άρα, αρχίσαμε να έχουμε κάποιες καλές διεθνείς επαφές. Ήρθε αργότερα και ο Swartz, που ήταν ο υπεύθυνος του Μιτεράν για την επιμόρφωση της νεολαίας, σημαντικός και αυτός.

Γ.Κ.: Και νομίζω κάποια στιγμή και ο Φρέιρε...

Α.Κ.: Ως αποκορύφωμα ήρθε ο Φρέιρε το '87, όπου κουβεντιάσαμε για την εφαρμογή των ιδεών του στην Ελλάδα. Το ΚΕΜΕΑ, λοιπόν, είχε αυτό το έργο... Και εδώ πρέπει να γίνει μια αναφορά στον Λευτέρη Αναγνώστου. Ο Λευτέρης ήταν μεγαλύτερός μας, καμιά δεκαριά χρόνια, είχε σπουδάσει στη σχολή της Φρανκφούρτης και ήταν ο «εγκέφαλος» του ΚΕΜΕΑ. Επηρέασε σημαντικά την πορεία της σκέψης μου, γιατί έφερνε με τεκμηριωμένο και βαθύ επιστημονικό τρόπο την κριτική θεώρηση των πραγμάτων, στην οποία είχε μνηθεί στη Σχολή της Φρανκφούρτης. Ιδιαίτερα αξιοποιούσε τον Αντόρνο και τον Χορκχάιμερ, όχι τόσο τον Μαρκούζε. Και μας μύησε στη κριτική θεωρία. Αλλά καταλήξαμε όλοι μαζί ότι στην ελληνική πραγματικότητα ταίριαζε πιο πολύ ο Φρέιρε. Γιατί ο Αντόρνο ήταν πολύ δύσκολος για να γίνει κατανοητός, αλλά και γιατί ο Φρέιρε ασχολείται καθαρά με την εκπαίδευση ενηλίκων, ενώ, βέβαια, ο Αντόρνο εμμέσως μόνο ασχολείται με τη διά βίου μάθηση. Επίσης ο Φρέιρε προσφερόταν πολύ περισσότερο για πρακτικές εκπαιδευτικές εφαρμογές. Από την άλλη, ο ίδιος αξιοποιούσε την κριτική θεωρία. Αν δεις τις αναφορές του, έχει μέσα Μαρκούζε, Αντόρνο, Φρομ, και γενικά το πνεύμα που αποπνέει ο Φρέιρε είναι, θα έλεγα, σε επαλληλότητα με τη Σχολή της Φρανκφούρτης. Έτσι, λοιπόν, καταλήξαμε για αυτούς τους λόγους και αναδείξαμε το έργο του Φρέιρε, δηλαδή όλη η εκπαίδευση εκπαιδευτών, όλη θεωρητική συγκρότηση του πεδίου γινόταν κυρίως μέσα από το έργο του... Έτσι κλείνει αυτή η περίοδος μέχρι τις αρχές του '87, που φεύγω πια από τη Λαϊκή Επιμόρφωση.

Γ.Κ.: Γιατί;

Α.Κ.: Γιατί είχε άρchiσε ένας μαρασμός, μια φθίνουσα δυστυ-

Το πρώτο τεύχος του περιοδικού «Αυτομόρφωση» (1983)

χώς πορεία της Λαϊκής Επιμόρφωσης στην Ελλάδα...

Γ.Κ.: Είναι αυτά που έχεις γράψει και παλαιότερα αλλά και που πολύ λεπτομερικά γράφεις στο τελευταίο άρθρο σου;³

Α.Κ.: Ναι... Το Κοινωνικό Ευρωπαϊκό Ταμείο από τα μέσα του '80 είχε αρχίσει να χρηματοδοτεί την επαγγελματική κατάρτιση και όχι πια τη Λαϊκή Επιμόρφωση, συνεπώς χάνουμε τους πόρους. Αλλά υπήρχε και μια προϊούσα συντηρητικοποίηση της ελληνικής κοινωνίας και της πολιτικής ζωής. Δες, ότι δύο χρόνια μετά έχουμε μπει στο σκάνδαλο Κοσκωτά, κ.λπ. Ο ίδιος ο Γιώργος Παπανδρέου φεύγει και αυτός από πολιτικός υπεύθυνος της Λαϊκής Επιμόρφωσης και ασχολείται με άλλους τομείς. Το ΚΕΜΕΑ κλείνει, παύει η χρηματοδότησή του...

Γ.Κ.: Τη θυμάμαι και εγώ αυτή την περίοδο,

γιατί είναι τότε που μπαίνω στο πανεπιστήμιο και βλέπω τους συμφοιτητές μου αντί να ασχολούνται με το πανεπιστήμιο να πηγαίνουν στα σεμινάρια του ΕΛΚΕΠΑ...

Α.Κ.: Σωστά. Άρχισε να κυριαρχεί η επαγγελματική κατάρτιση. Και «ανθούσαν» πια εκείνες οι ιδιωτικές, απίστευτα κακού επιπέδου κερδοσκοπικές εταιρείες. Τα χρήματα της Ευρωπαϊκής Ένωσης άρχιζαν να πηγαίνουν προς ιδιωτικές εταιρείες, δεν υπήρχαν θεσμοί εκπαίδευσης ενηλίκων, τίποτα, τίποτα...

Γ.Κ.: Ούτε ελεγκτικοί ούτε διαμορφωτικοί θεσμοί...

Α.Κ.: Και ο μόνος θεσμός, η Λαϊκή Επιμόρφωση, έφθινε ραγδαία...

Γ.Κ.: Ας επιστρέψουμε όμως σε σένα. Τι κάνεις όταν φεύγεις;

Α.Κ.: Έπρεπε να βιοποριστώ. Ήμουν 37 χρονών και είχα το επάγγελμα του εκπαιδευτή ενηλίκων το οποίο στην ουσία δεν είχε καμία ζήτηση και μια περιρρέουσα ατμόσφαιρα που πήγαινε από το κακό στο χειρότερο. Τα πολιτικά πράγματα χειροτέρευαν... Έρχονταν δύσκολες εποχές. Έτσι περνάω αυτά τα χρόνια βρίσκοντας όπου μπορούσα δουλειά και ασκώντας όσο γινόταν πιο αξιοπρεπώς, σε μικρή κλίμακα, το επάγγελμά μου. Αυτό, όμως, μου πρόσφερε πολύ σημαντικά πράγματα. Μου έδωσε την ικανότητα να μπορώ να πείθω για τις ιδέες μου οργανισμούς που δεν είναι τόσο ανοικτοί σε αυτές. Δηλαδή να πείθω, για παράδειγμα, την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος για το πώς να γίνει η εκπαίδευση εκπαιδευτών. Και έμαθα να χρησιμοποιώ πολύ τα «εργαλεία» μου σε μικρή κλίμακα, με λίγους εκπαιδευόμενους, γιατί μέχρι τότε δουλεύαμε, όπως καταλαβαίνεις, σε κλίμακες τεράστιες...

Γ.Κ.: Σε εθνική κλίμακα...

Α.Κ.: Ναι... Ενώ τώρα έπρεπε να διαχειριστώ ομάδες των 20 ατόμων. Έτσι λοιπόν βρίσκω δουλειά, στην ΕΕΤΑΑ (Ελληνική Εταιρεία Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης) ως υπεύθυνος

3 Βλ. στη Βιβλιογραφία, την αναφορά 17.

επιμόρφωσης των δημάρχων, των αιρετών. Και δούλεψα εκεί 2-3 χρόνια, οργανώνοντας τέτοιου τύπου σεμινάρια... Ήταν «σχολείο», γιατί έπρεπε να πείσεις το δήμαρχο να βρει χρόνο να επιμορφωθεί, να αγαπήσει την επιμόρφωση, να μην τη θεωρεί περιττή. Και έπρεπε το σεμινάριο να είναι άσφογα οργανωμένο για να τον προσελκύσει και την ίδια στιγμή να διαχειριστείς το χρόνο, γιατί ο χρόνος ήταν ιδιαίτερα πιεσμένος λόγω της υπεραπασχόλησης των δημάρχων... Εκεί γίναμε φίλοι και συνεργάτες με την Εύη Χριστοφιλοπούλου, σημερινή βουλευτή. Και όταν φύγαμε από την ΕΕΤΑΑ το 1990, συνεργαστήκαμε επαγγελματικά και γίναμε εξωτερικοί συνεργάτες της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος για την εκπαίδευση των εκπαιδευτών. Αναλάβαμε για αρκετά χρόνια την εκπαίδευση των επιμορφωτών της Εθνικής, οι οποίοι είναι κάπου 700-800 άνθρωποι. Κάναμε πολλά σεμινάρια των 12 ατόμων, και αυτό ήταν επίσης ένα «σχολείο», γιατί κάναμε ακριβώς το ίδιο πενήνήμερο κατ'επανάληψη, ίσως και σε 60 διοργανώσεις. Εκλεπτούναμε λοιπόν στο έπακρο τα εργαλεία της εκπαίδευσης εκπαιδευτών και μάλιστα σε ένα περιβάλλον απαιτητικό, γιατί αυτοί είναι υψηλόβαθμα στελέχη, με μεταπτυχιακές σπουδές κ.λπ. ...

Γ.Κ.: Μιλάμε πλέον για ένα είδος ενδοεπιχειρησιακής κατάρτισης...

Α.Κ.: Ναι, μόνο που ήμασταν εξωτερικοί συνεργάτες και κάναμε αποκλειστικά εκπαίδευση εκπαιδευτών... Από εκεί βγήκε και το βιβλίο μας για την αξιολόγηση της εκπαίδευσης των εκπαιδευτών.⁴ Ταυτόχρονα όμως ένιωθα ότι μου έλειπε η βαθύτερη κατανόηση σε ένα σημαντικό κομμάτι στο πεδίο της εκπαίδευσης ενηλίκων, που είναι η δυναμική της ομάδας και οι σχέσεις εκπαιδευτών-εκπαιδευομένων.

Γ.Κ.: Και εδώ αρχίζει υποθέτω η γνωριμία σου με τους ανθρώπους του Αθηναϊκού Κέντρου Μελέτης του Ανθρώπου...

Α.Κ.: Ναι. Το ΑΚΜΑ εκτός από ψυχοθεραπεία παρέχει και σεμινάρια εκπαιδευτικού τύπου επάνω στη δυναμική της ομάδας, στην επίλυση τριβών, στην επικοινωνία. Και εκεί μαθήτευσα για μερικά χρόνια κοντά σε δύο κορυφαίους παγκοσμίως ανθρώπους, το Γιώργο και τη Βάσω Βασιλείου και βέβαια κοντά στους συνεργάτες τους, όπως τη Βέτα Γάκου, την Έφη Κουτρομπή, τον Πέτρο Πολυχρόνη. Και κάποια στιγμή έγινα και εγώ συνεργάτης τους, με την έννοια ότι συμμετείχα ως οργανωτής και εκπαιδευτής σε ένα πρόγραμμα επιμόρφωσης νηπιαγωγών, ψυχολόγων και κοινωνικών λειτουργών που διαρκούσε 800 ώρες και διοργανώθηκε δύο φορές. Έτσι λοιπόν στο Πρότυπο Εθνικό Νηπιότροφείο της Καλλιθέας εκπαιδεύτηκαν δύο φορές από 30 κοπέλες, που αυτή τη στιγμή έχουν σταδιοδρομήσει όλες και παράγουν εξαιρετικό έργο σε νηπιαγωγεία, αλλά και σε άλλους φορείς, όπως στα ναυπηγεία Σκαρμαγκακά για παράδειγμα ή στο ΚΕΘΕΑ, στην «Έξοδο», κ.ο.κ. Η επιβλέπουσα του προγράμματος ήταν η ίδια η Βάσω Βασιλείου και είχα την τύχη να τη συμβουλευόμαι συχνά για το πώς να χτίσουμε το εκπαιδευτικό πρόγραμμα. Έτσι μάθαινα μέσα από την πράξη τη συστηματική προσέγγιση των σχέσεων μέσα στην εκπαίδευση.

Το ΙΔΕΚΕ, το Ανοικτό Πανεπιστήμιο, η Ένωση. Τα σχέδια για το μέλλον

Γ.Κ.: Και κάποια στιγμή εμπλέκεσαι πάλι ενεργά με την εκπαίδευση ενηλίκων σε θεσμικό επίπεδο. Προκύπτει το ΙΔΕΚΕ...

Α.Κ.: Πριν απ' αυτό, το '95 μου κάνουν μία πρόταση στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας να διδάξω ορισμένα μαθήματα και έτσι αρχίζει και η ενασχόλησή μου με το Πανεπιστήμιο. Δίδασκα δύο χρόνια Δημιουργική Απασχόληση στο Τμήμα Νηπιαγωγών. Και την ίδια χρονιά, αφού είχαμε χαθεί με τον Γιώργο Παπανδρέου για αρκετά χρόνια, έγινε Υπουργός Παιδείας και μου ανέθεσε την Προεδρία του ΙΔΕΚΕ (Ινστιτούτο Διαρκούς Εκπαίδευσης Ενηλίκων) που μόλις είχε συσταθεί, με στόχο να συνεχίσουμε τις παλιές καλές προσπάθειες, δηλαδή την εκπαίδευση εκπαιδευτών κ.λπ. Μόνο που τα δύο χρόνια που έμεινα εκεί πνίγηκε το ΙΔΕΚΕ μέσα στους δαιδάλους του Υπουργείου Παιδείας. Γραφειοκρατία, κάθε είδους δυσκολίες και έτσι λίγα πράγματα προλάβαμε να κάνουμε. Να σκεφτείς, μόνο για να αποκτήσουμε γραφεία και τηλέφωνα κάναμε 8 μήνες, λόγω γραφειοκρατίας... Και εκεί κατάλαβα βαθιά μέσα μου ότι δεν είναι δυνατόν μέσα απ' το ελληνικό κράτος να γίνει κάτι δημιουργικό... Αν πετύχαμε κάτι πάντως στο ΙΔΕΚΕ ήταν ότι εκπαιδεύσαμε νηπιαγωγούς για τα ολοήμερα σχολεία, που τότε είχαν μόλις ιδρυθεί και υπήρχε κάπως ένας χώρος που δεν είχε καλυφθεί ακόμα από τους δαιδάλους του Υπουργείου Παιδείας και το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο και κάναμε μια αρκετά καλή δουλειά. Βγάλαμε κάποιες εκδόσεις μάλιστα, ωραία τεύχη. Ξέρεις, κάθε τεύχος δίνει στους νηπιαγωγούς 200 ασκήσεις, οι οποίες είναι συμπληρωματικές μεταξύ τους. Το υλικό το πήραμε από το γαλλικό σύστημα της animation. Μας βοήθησε ένας εξαιρετικός φίλος παλιός, ο Νίκος Πρέκας, που εξακολουθεί να μένει στη Γαλλία κι έχει γίνει στέλεχος στο Υπουργείο Νεολαίας με αρμοδιότητα την animation... Κλείνει λοιπόν αυτή η περίοδος το '97 περίπου, όταν δηλαδή τελειώνει η θητεία στο ΙΔΕΚΕ. Την ίδια χρονική περίοδο ωστόσο ιδρύεται το Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο...

Γ.Κ.: Και μπαίνεις πλέον στην ομάδα που το ξεκινά...

Α.Κ.: Στην επιστημονική ομάδα. Δουλέψαμε πολύ εντατικά, ήταν μια ωραία περίοδος προετοιμασίας μεταξύ του '97 και του 2000 μέχρι να λειτουργήσει το Ανοικτό Πανεπιστήμιο. Σε αυτή την περίοδο μάλιστα παντρεύομαι με τη Χριστίνα και γεννιέται ο γιος μας ο Δημήτρης... Η σχέση μου με τη Χριστίνα είχε καταλυτική επίδραση σε όσα θα σου διηγηθώ στη συνέχεια... Στην ομάδα που προετοιμάζαμε το ΕΑΠ ήμασταν μαζί με τον Αντώνη Λιοναράκη υπεύθυνοι για ένα μεγάλο έργο που ήταν, πρώτον, να εξετάζουμε τα συγγράμματα που γράφονταν από διάφορες ομάδες επιστημόνων, αν όντως ήταν μέσα στη λογική της εκπαίδευσης ενηλίκων και της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης... Και το δεύτερο που κάναμε ήταν να επιμορφώνουμε τους συγγραφείς αυτών των συγγραμμάτων. Σημειωτέον ότι γράφτηκαν 500 τόμοι και οι συγγραφείς τους ήταν περίπου 900 όλοι μαζί. Και αργότερα ανέλαβα την επιμόρφωση των καθηγητών-συμβούλων του ΕΑΠ... Μέσα από αυτές τις δραστηριότητες

4 Βλ. στη Βιβλιογραφία την αναφορά 4.

τες κατέκτησα τις τεχνικές της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης. Ήρθα σε επαφή με τις μεθόδους του Open University, αλλά και του Πανεπιστημίου του Μάντσεστερ, όπου γνώρισα έναν πολύ καλό φίλο, τον Richard Fey. Και τότε –και ίσως είναι σημαντικό για τη συζήτησή μας– συνέλαβα την ιδέα να ιδρυθεί ένας επιστημονικός τομέας εκπαίδευσης ενηλίκων μέσα στο Ανοικτό Πανεπιστήμιο. Έτσι, συνήργησα και δημιούργησα το έδαφος και αρχικά, το 2000, δημιουργήθηκε η Θεματική Ενότητα «Εκπαίδευση Ενηλίκων» στο πλαίσιο του προγράμματος «Σπουδές στην Εκπαίδευση» και έγινε εκεί Αναπληρωτής Καθηγητής. Και ύστερα, το 2003, δημιουργήθηκε το αυτόνομο μεταπτυχιακό πρόγραμμα «Εκπαίδευση Ενηλίκων», το οποίο θεωρώ πολύ σημαντικό για το επαγγελματικό μας πεδίο. Γιατί αποφοιτούν κάθε χρόνο 140 άτομα που είναι ενεργοί εκπαιδευτές. Σαν φοιτητές εμπλουτίζουν το πρόγραμμα σπουδών με την εμπειρία τους, αλλά και βεβαίως

Με τον Peter Jarvis

στη συνέχεια αξιοποιούν σε ποικίλους φορείς τα εφόδια που παίρνουν. Έτσι, λοιπόν, κλείνει η περίοδος μέχρι το 2003. Να μην παραλείψουμε να πούμε ότι μέσα σε αυτήν, από το '98, αρχίζω να επιμελούμαι τη σειρά βιβλίων για την εκπαίδευση ενηλίκων που εκδίδεται απ' το «Μεταίχμιο» και μέχρι σήμερα έχουν κυκλοφορήσει 14 βιβλία. Στην ίδια περίοδο, το 2001, μου προτείνουν από την Ένωση Ελληνικών Τραπεζών να γίνει μια εκπαίδευση εκπαιδευτών εξ αποστάσεως, για πρώτη φορά. Αυτό δεν ξέρω αν είναι πολύ γνωστό. Πράγματι, δημιουργήθηκε ένα πρόγραμμα που εφαρμόζε για πρώτη φορά στην Ελλάδα την εξ αποστάσεως μέθοδο στην εκπαίδευση ενηλίκων. Φτιάξαμε υλικό, κ.λπ., και τότε σκέφτηκα ότι ωρίμασαν πια οι συνθήκες ώστε να γίνει ένα εθνικό πρόγραμμα εκπαίδευσης εκπαιδευτών...

Γ.Κ.: Εν τω μεταξύ έχει γίνει το ΕΚΕΠΙΣ και έχουν πιστοποιηθεί τα ΚΕΚ, τα οποία αναλαμβάνουν προγράμματα...

Α.Κ.: Ναι, ναι. Έχουν θεσμοθετηθεί τα ΚΕΚ, έχει κάπως νοικοκυρευτεί ο τομέας και υπάρχουν πια στο μητρώο του ΕΚΕΠΙΣ 14.000 άνθρωποι, οι οποίοι –και μετά από πιέσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης– πρέπει να εκπαιδευτούν. Και έτσι έβλεπα από τη μια ότι υπάρχει θεσμική δυνατότητα και ανάγκη, και από την άλλη θεωρούσα πια τον εαυτό μου ώριμο. Επιπλέον υπήρχαν οι κατάλληλοι συνεργάτες, όπως καλή ώρα εσύ. Είχαν δημιουργηθεί συνεργάτες, οι οποίοι έρχονταν με τις δικές τους καταβολές ο καθένας, είτε από σπουδές στο εξωτερικό είτε από άλλες εμπειρίες. Άρα, είχαμε και πού να στηριχθούμε για να κάνουμε ένα εθνικό πρόγραμμα εκπαίδευσης εκπαιδευτών. Υπήρχε και η

εμπειρία από την Ένωση Ελληνικών Τραπεζών που είχε πάει καλά. Και έτσι πήρα την ευθύνη κι έγινε αυτό το μεγάλο πρόγραμμα. Το 2002 και 2003 δούλεψαν 44 συνεργάτες για την οργάνωση του υλικού, της μεθοδολογίας και της εκπαίδευσης των 250 εκπαιδευτών των εκπαιδευτών του προγράμματος. Για λόγους γραφειοκρατίας όμως της ελληνικής πολιτείας, το πρόγραμμα τελικά υλοποιήθηκε το 2006 με 2008, υπήρξε ένα κενό τριών ετών. Εν πάση περιπτώσει, εμείς τότε το οργανώσαμε και φτιάξαμε το υλικό του.⁵ Έτσι, από το 2003 αρχίζει η τελευταία περίοδος, που θα 'λεγα ότι έχει τα εξής χαρακτηριστικά. Ο τομέας μας της εκπαίδευσης ενηλίκων εδραιώνεται σιγά-σιγά. Και βέβαια, δημιουργήθηκε η Επιστημονική Ένωση. Πώς ξεκίνησε; Ακριβώς από τους ανθρώπους που πρωτοστάτησαν στο Πρόγραμμα Εκπαίδευσης Εκπαιδευτών και είδαμε ότι έχουν ωριμάσει οι συνθήκες, αλλά και οι μεταξύ μας σχέσεις. Δημιουργήθηκε μία συναδελφική, επιστημονική κοινότητα...

Γ.Κ.: Αλλά και μια φιλική σχέση μεταξύ των μελών της κοινότητας. Έγινε μια συνέντευξη...

Α.Κ.: Οποσδήποτε, συν όμως και την ανάγκη. Υπάρχουν ευαισθητοποιημένοι εκπαιδευτές και υπάρχουν και άλλοι φορείς, πέρα απ' τους φορείς της επαγγελματικής κατάρτισης, που σιγά σιγά τα τελευταία χρόνια δημιουργήθηκαν, όπως είναι τα Σχολεία Δεύτερης Ευκαιρίας, οι Σχολές Γονέων, τα Κέντρα Εκπαίδευσης Ενηλίκων. Εκείνη την εποχή λοιπόν γύρω στο 2003, δημιουργούνταν νέοι θεσμοί και άνθρωποι που εκ των πραγμάτων χρειάζονταν επαγγελματικά και επιστημονικά εφόδια στην εκπαίδευση ενηλίκων. Ήταν επομένως κατάλληλη στιγμή και έτσι δημιουργήθηκε η Ένωση τον Ιανουάριο του 2004. Μέχρι σήμερα έχει κάνει πολλά πράγματα, το περιοδικό, την ιστοσελίδα, τα συνέδρια... Έχει και διεθνή παρουσία. Θεωρώ σημαντικές τις διεθνείς μας επαφές με τους δύο ίσως κορυφαίους επιζώντες σήμερα μελετητές της εκπαίδευσης ενηλίκων, τον Peter Jarvis και τον Jack Mezirow, με τους οποίους έχουμε, θα μπορούσα να πω, και φιλική σχέση. Έρχονται κατ' επανάληψη στην Ελλάδα, ιδίως ο Jarvis, έχουμε συνεχή συνεργασία και αλληλογραφία. Ο Jarvis έγινε και Επίτιμος Διδάκτορας του ΕΑΠ. Ταυτόχρονα άρχισε η συνεργασία της Ένωσης με το ΑΚΜΑ... Ήρθαν στα συνέδριά μας και συντόνισαν ομάδες και μετά έγιναν ορισμένα εξειδικευμένα σεμινάρια, όπου μια σειρά άνθρωποι μυήθηκαν στις μεθόδους της δυναμικής της ομάδας. Άρα, λοιπόν, από τη μια μεριά έχουμε την Ένωση, απ' την άλλη μεριά εδραιώνονται οι σπουδές στο ΕΑΠ, με την έννοια ότι πια αρχίζουν να παράγουν τους πρώτους μεταπτυ-

5 Βλ. στη Βιβλιογραφία τις αναφορές 15, 16 και 18.

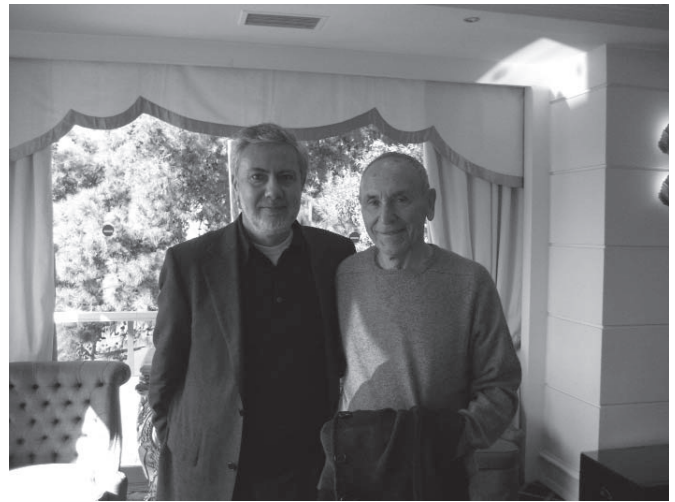
χιακούς αποφοίτους, αλλά και διδάκτορες... Έτσι σιγά σιγά, ωριμάζουν οι συνθήκες –και για εμένα προσωπικά– και καθεμία δραστηριότητα οδηγεί σε μια επόμενη με τρόπο που έχω την αίσθηση ότι χτίζεται σιγά – σιγά ένα οικοδόμημα. Για παράδειγμα, η εκπαίδευση ενηλίκων διδάσκεται πια και στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, όπου διδάσκω σε κάποια μαθήματα. Το 2007, έγινε ακόμα ένα εθνικό πρόγραμμα εκπαίδευσης ενηλίκων από τη Γενική Γραμματεία Εκπαίδευσης Ενηλίκων, όπου και εκεί η ομάδα μας, οι συνεργάτες στο ΕΑΠ, ήμασταν εκείνοι που το οργάνωσαν και διαμόρφωσαν το υλικό. Ακόμα, έχω αναλάβει να συντονίζω το Ινστιτούτο Επιμόρφωσης του ΠΑΣΟΚ από το 2004... Είναι λοιπόν μεγάλη η χαρά μου να αισθάνομαι ότι συμβάλλω ώστε να διαμορφώνονται θεσμοί εκπαίδευσης ενηλίκων και μέσα από τους θεσμούς να αναπτύσσονται άνθρωποι, ιδέες, υλικά, συνεργασίες και βέβαια φιλικές και ανθρώπινες σχέσεις...

Γ.Κ.: Και το μέλλον; Τι σκέφτεται ο Αλέξης Κόκκος για τον εαυτό του αλλά και για το μέλλον του πεδίου μας;

Α.Κ.: Κοίτα... ως άνθρωπος που βρέθηκα, έτσι όπως φαίνεται από αυτά που σου διηγήθηκα, στην εκκίνηση και στην καρδιά βασικών θεσμών και προσπαθειών που έγιναν στην εκπαίδευση ενηλίκων, λογικό είναι ότι αισθάνομαι συγκίνηση που όλο αυτό αρχίζει να αποδίδει. Και τώρα πλέον έχει αρχίσει να εμφανίζεται στον ορίζοντα και μια διεθνής αναγνώριση...

Γ.Κ.: Ναι, από ότι ξέρω θα είσαι κεντρικός ομιλητής του Διεθνούς Συνεδρίου της Βαλκανικής Παιδαγωγικής Εταιρείας στο Ικόνιο τον Οκτώβρη του 2008, και έχω την πληροφόρηση ότι θα είσαι πάλι κεντρικός ομιλητής σε μια μεγάλη εκδήλωση στην Κύπρο, καθώς επίσης ότι θα συμμετέχεις στην Επιστημονική Επιτροπή για το Διεθνές Συνέδριο της Μετασχηματίζουσας Μάθησης που θα γίνει το 2009.

Α.Κ.: Έτσι είναι και νομίζω ότι σε αυτή τη φάση πραγματικά κλείνω ένα μεγάλο κύκλο στη ζωή μου, που είχε βέβαια σπειροειδή υφή και υποκύκλους. Εν πάση περιπτώσει, θα μπορούσα να πω με ανακούφιση ότι όσο μπορούσα συνήργησα να υπάρξει και να αρχίσει να εδραιώνεται ο τομέας της εκπαίδευσης ενηλίκων στην Ελλάδα και αρκετοί άνθρωποι, ίσως και εκατοντάδες, να είναι πια μυημένοι στο θεωρητικό υπόβαθρο αλλά και στη χρήση των τεχνικών, με την έννοια του να μπορούν να χρησιμοποιούν ενεργητικές εκπαιδευτικές τεχνικές συνδυασμένες με κριτικό στοχασμό και με σεβασμό στις ανάγκες και στα ενδιαφέροντα των εκπαιδευομένων... Εδώ, λοιπόν, μπαίνει ακριβώς το θέμα –και προσωπικά σε εμένα– ποιο είναι το επόμενο βήμα; Και μπαίνει αυτό το ερώτημα γιατί πιστεύω ότι έχουν πια κατακτηθεί όσα προανέφερα, υπάρχουν δηλαδή πιστοποιημένοι 18.000 εκπαιδευτές, δέκα χιλιάδες από το ΕΚΕΠΙΣ και οκτώ χιλιάδες της Γενικής Γραμματείας Εκπαίδευσης Ενηλίκων, όπως μετονομάστηκε η Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης. Λίγο πολύ ξέρουν να εφαρμόζουν τις εκπαιδευτικές μεθόδους, να αξιολογούν, να σχεδιάζουν. Μένει όμως να γίνουν και άλλα βήματα. Και, αν θέλεις, μου μένει και εμένα πια ενέργεια, χρόνος και δύναμη για να αρχίσω να ασχολούμαι και με άλλα θέματα, στα οποία ήθελα εδώ και χρόνια να εμβαθύνω, αλλά καθυστερούσα επει-

Με τον Jack Mezirow

δή θεωρούσα ότι έπρεπε πρώτα να εδραιωθεί το πεδίο στην Ελλάδα, δηλαδή να δημιουργηθεί η Ένωση, να υπάρξει το ΕΑΠ και όλα αυτά. Γιατί διαφορετικά θα ήμουν μια περιεργη, μοναχική ίσως περίπτωση, άντε μαζί με σένα και πέντε-έξι άλλους, οι οποίοι θα γράφαμε κάποια άρθρα. Έπρεπε λοιπόν να υπάρξουν θεσμοί για να μπορούμε και εμείς να είμαστε δημιουργικοί και να αποκτούμε νέες ιδέες και εμπειρίες μέσα σε αυτούς... Τώρα για μένα η επόμενη φάση είναι να εμβαθύνω και ίσως να βγω πια με διεθνή παρουσία, που δεν την έχω φροντίσει αρκετά μέχρι τώρα. Δεν είναι αυτοσκοπός, αλλά νιώθω ότι έχω να πω κάποια ουσιαστικά πράγματα που συμπυκνώνουν την προσπάθεια αυτών των ετών, αλλά και συμβαίνει να αποτελούν μια εγκάρσια τομή στα βασικά μου ενδιαφέροντα και είναι αυτά που με συγκινούν. Και περιστρέφονται γύρω από τον κριτικό στοχασμό και την τέχνη. Γιατί πάντα πίστευα, από τα χρόνια που ασχολιόμουν με τον Φρέιρε, ότι ο κριτικός στοχασμός είναι όχι μόνο το πιο σημαντικό στοιχείο, αλλά ο ίδιος ο σκοπός της εκπαίδευσης ενηλίκων. Δεν μπορώ να συμφωνήσω με μια εκπαίδευση ενηλίκων που έχει μόνο εργαλειακό σκοπό, δηλαδή απλώς να μαθαίνει κανείς κάτι λίγο καλύτερα, να διοικεί μια επιχείρηση ή να μαθαίνει ένα νέο σύστημα πληροφορικής ή έστω να μαθαίνει πώς να προστατεύει το περιβάλλον. Μπορώ να συμφωνήσω μόνο αν διευρυνθεί η προσπάθεια για την επαγγελματική και κοινωνική ανάπτυξη με μια κριτική συνειδητοποίηση της πραγματικότητας και του εαυτού. Τότε για μένα ολοκληρώνεται και ευοδώνεται η πραγματική εκπαίδευση ενός ενήλικου ανθρώπου, αν τον βοηθάει να αναζητά τις ρίζες και τις πηγές των προβλημάτων και να σκέφτεται όσο είναι δυνατόν να σκεφτεί... Έτσι λοιπόν γύρω από αυτή την κεντρική προβληματική έχω δύο ιδέες, που τις επεξεργάζομαι συστηματικά. Η μία αφορά την έννοια και την πρακτική του διαλόγου μέσα στη διεργασία του κριτικού στοχασμού. Και σκέφτομαι να βγάλω ένα βιβλίο πάνω σ' αυτό, που θα συζητά το πώς ο διάλογος μέσα στην εκπαιδευτική διεργασία, ο διάλογος ο συμμετοχικός, ο ανοικτός, συμβάλλει στην ανάπτυξη της κριτικής σκέψης. Και η δεύτερη ιδέα, που συνδέεται με την πρώτη, είναι

πώς να αξιοποιούμε την τέχνη για την ανάπτυξη του κριτικού στοχασμού μέσα στην εκπαίδευση ενηλίκων. Και εδώ ξανασημαντώ πολλές από τις καταβολές μου. Μαζί με μια συνάδελφο, τη Γεωργία Μέγα, ετοιμάζουμε ένα βιβλίο γύρω από αυτό το θέμα. Η κεντρική μας ιδέα είναι ότι η αξιοποίηση της τέχνης για την ανάπτυξη του κριτικού στοχασμού μπορεί να γίνεται με δύο τρόπους. Ο πρώτος τρόπος είναι ότι αξιοποιούμε την τέχνη για να στοχαστούμε επάνω σε ένα θέμα. Ας υποθέσουμε, για παράδειγμα, ότι το θέμα είναι ο ρόλος του εκπαιδευτή. Μπορούμε λοιπόν να βρούμε και να αναλύσουμε έναν ζωγραφικό πίνακα ή ένα λογοτέχνημα που να ασχολείται με αυτό το θέμα. Ας πούμε, λ.χ., έναν πίνακα του Ρέμπραντ που έχει τίτλο «Η μελέτη του λόγιου». Δείχνει λοιπόν έναν άνθρωπο που φαίνεται ότι είναι μελετητής, μόνο του, με τα βιβλία του, τους κονδυλοφόρους, κ.λπ. Από μόνο του είναι ένα πολύ ωραίο έργο τέχνης. Αλλά όταν –με τη μέθοδο που μας έχουν δώσει ο Πέρκινς, ο Όλσον και άλλοι, για το πώς να αναλύουμε κριτικά ένα έργο τέχνης– το αναλύσουμε σε βάθος, αρχίζουμε να βλέπουμε ότι, για παράδειγμα, ο πίνακας είναι κομμένος στα δύο από άποψη φωτός. Υπάρχει το αριστερό μέρος, που είναι γεμάτο φως, και το δεξί μέρος που ξαφνικά, χωρίς μετάβαση, είναι σχεδόν σκοτάδι, Μέσα στο σκοτάδι διακρίνεται μόλις μετά βίας μια υδρόγειος, δηλαδή είναι μια σκούρα σφαίρα, δεν φαίνεται καθόλου ο χάρτης, η γη, οι ήπειροι, οι θάλασσες. Το δε βλέμμα του λόγιου είναι γεμάτο από μέλημα, ανησυχία. Σχεδόν αγωνία. Άρα, λοιπόν, η σκέψη μας πάει όσο παρατηρούμε το έργο στο κριτικό ερώτημα «μήπως το στερεότυπο που έχουμε για τον λόγιο είναι διαφορετικό από αυτό που πράγματι ισχύει;». Γιατί υιοθετούμε συνήθως ένα στερεότυπο για τον λόγιο, ότι είναι ένας ορθολογικός στοχαστής, σταθερός στις ιδέες του. Δεν περνάει απ' το μυαλό μας ότι μπορεί να είναι ένας άνθρωπος που δονείται από αμφιβολίες –και αυτό νομίζω δείχνει το διπλής όψης φως και η σκοτεινή υδρόγειος–, που μπορεί η σκέψη του να έχει μεγάλα μέρη αμφιβο-

λιών, αμφιλεγόμενων σημείων. Έτσι ερμηνεύω το διπλής όψης φως και την υδρόγειο που δεν καλοφαινεται.

Γ.Κ.: Εδώ λοιπόν το έργο τέχνης θα αποτελέσει το μέσο της συνειδητοποίησης...

Α.Κ.: Το μέσο, ναι. Ακριβώς, αφού αναλύσουμε το έργο αυτό καθαυτό θα επιστρέψουμε στο θέμα μας. Δηλαδή, ποιος είναι ο ρόλος του εκπαιδευτή; Στοχάζεται; Και, αν στοχάζεται, κατά πόσο υποπίπτει σε στερεότυπα; Και ποια είναι αυτά; Και πώς αντιλαμβάνονται οι άλλοι το ρόλο του εκπαιδευτή, με στερεότυπο τρόπο ή όχι; Τι έχει λοιπόν να μας πει το έργο που μελετήσαμε για τον ίδιο μας τον επαγγελματικό εαυτό; Αυτός είναι ένας πρώτος τρόπος για να αξιοποιούμε την τέχνη στην εκπαίδευση ενηλίκων. Αγγίζει και τις ιδέες του Schöen και της Σχολής της Φρανκφούρτης, πράγμα που με συνδέει με τις αναζητήσεις που έκανα από την εποχή της Λαϊκής Επιμόρφωσης. Αλλά αγγίζει και τις ιδέες του Φρέιρε που χρησιμοποιούσε, όπως ξέρεις, πίνακες ζωγραφικής, κ.λπ., για να αναπτύξει στοχαστικές συζητήσεις... Τώρα, ο δεύτερος τρόπος αξιοποίησης της τέχνης –και εδώ πρόκειται πιστεύω για μια καινούργια ιδέα στο πεδίο της εκπαίδευσης ενηλίκων– είναι ότι μέσα από την ανάλυση των έργων τέχνης μπορούμε να γίνουμε εμείς οι ίδιοι οι εκπαιδευτές δημιουργικοί. Δηλαδή, αναλύοντας έργα τέχνης, μπορούμε να κατακτήσουμε μία μέθοδο που στη συνέχεια να τη μεταφέρουμε στο πώς δημιουργούμε τον εκπαιδευτικό μας σχεδιασμό... Είναι μια έρευνα εν εξελίξει. Ελπίζουμε κάποια στιγμή να βγει και σε βιβλίο... Κάπως έτσι βλέπω το μέλλον... Και ελπίζω να καταφέρω να μου μείνει χρόνος για να μπορέσω όχι μόνο να γράψω, αλλά και μέσα από κύκλους μεταπτυχιακών φοιτητών και συναδέλφων να δημιουργηθούν μικρές ομάδες, ίσως ένας όμιλος, που να ασχολείται με αυτά... Θα δούμε...

Γ.Κ.: Ωραία, λοιπόν! Ας σταματήσουμε εδώ. Με την τέχνη, όπως ξεκινήσαμε άλλωστε. Σε ευχαριστώ για το χρόνο που αφιέρωσες.

Α.Κ.: Και εγώ σε ευχαριστώ για το ενδιαφέρον σου.

Β Ι Β Λ Ι Ο Γ Ρ Α Φ Ι Α

- Κόκκος Α. (1972), «Πέρα από την Πραγματικότητα στο Θέατρο», *Πρόσωπα* 1, 11-15.
- Κόκκος Α. (1984), «Γυναίκα και Λαϊκή Επιμόρφωση: Ανάλυση του πρώτου περιφερειακού σεμιναρίου», *Αυτομόρφωση* 2, 13-15.
- Κόκκος Α. (1987), «Μελέτη για τη σύσταση Σχολής Στελεχών Λαϊκής Επιμόρφωσης», αδημοσίευτη εργασία, κατατεθειμένη στη Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης.
- Κόκκος Α., Χριστοφιλοπούλου Ε. (1995), *Αξιολόγηση Προγράμματος Εκπαίδευσης Εκπαιδευτών της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα.
- Κόκκος Α., Λιοναράκης Α. (1998), *Ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση: Σχέσεις διδασκόντων – διδασκομένων*, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα.
- Κόκκος Α. (1999), *Εκπαίδευση Ενηλίκων: Το πεδίο, οι αρχές μάθησης, οι συντελεστές*, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα.
- Kokkos A. (2000), «Participation active des stagiaires dans l'éducation à distance», *Revue AGORA / Débats – Jeunesse* 21, 101-109.
- Κόκκος Α. (2001), *Ο μετασχηματισμός των στάσεων και ο ρόλος του εμπυκωτή, Πανεπιστήμιο Πατρών, Παιδαγωγικό Τμήμα Δ.Ε., Πάτρα.*
- Κόκκος Α. (2002) (επιμ.), *Διεθνής Συνδιάσκεψη για την Εκπαίδευση Ενηλίκων*, Μεταίχμιο, Αθήνα.
- Κόκκος Α. (2005), «Ανάπτυξη των κοινωνικών ικανοτήτων στο πλαίσιο

της Εκπαίδευσης Ενηλίκων», στον συλλογικό τόμο *Μαθαίνοντας στην Επικείρηση: Η Δια Βίου Μάθηση ως Στρατηγική Ανάπτυξης*, Παπαζήσης, Αθήνα, σ. 31-38.

- Κόκκος Α. (2005), *Μεθοδολογία Εκπαίδευσης Ενηλίκων: Θεωρητικό πλαίσιο και προϋποθέσεις μάθησης*, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα.
- Κόκκος Α. (2005), *Μεθοδολογία Εκπαίδευσης Ενηλίκων: Εκπαιδευτικές μέθοδοι*, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα.
- Κόκκος Α. (2005), *Εκπαίδευση Ενηλίκων: Ανικνεύοντας το πεδίο*, Μεταίχμιο, Αθήνα.
- Κόκκος Α. (2006), «Η ιδιαιτερότητα και ο σκοπός της Εκπαίδευσης Ενηλίκων», *Εκπαίδευση Ενηλίκων* 9, 4-9.
- Κόκκος Α. (2006) (επιμ.), *Πρόγραμμα Εκπαίδευσης Εκπαιδευτών: Εκπαιδευτικό Υλικό για τους Εκπαιδευτές Θεωρητικής Κατάρτισης (3 Τόμοι)*, ΕΚΕΠΙΣ, Αθήνα.
- Kokkos A. (2006), «The Education of Adult Educators in Greece», στο Terzis N. (ed.) *Lifelong Learning in the Balkans*, Balkan Society for Pedagogy and Education, Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη.
- Κόκκος Α. (2008), «Η Εκπαίδευση Ενηλίκων στην Ελλάδα», δημοσιευμένο στο site: www.adulteduc.gr της Επιστημονικής Ένωσης Εκπαίδευσης Ενηλίκων.
- Κόκκος Α. (2008), *Εκπαιδευόντας τους Εκπαιδευτές Ενηλίκων: Μελέτη Αξιολόγησης*, Επιστημονική Ένωση Εκπαίδευσης Ενηλίκων, Αθήνα.